

Джафер Бекиров

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

АКЪМЕСДЖИТ
«ТАВРИЯ» НЕШРИЯТЫ
1993

Мезкюр джыйынтыкъ мектеп талебелерине, студентлерге, къримтатар фольклорыны огрениджи ве теджыкъ этиджилерге къарарлаштырылгъандыр.

Музллиф озюнишъ кириш сёзюнде бу саада не къадар иш япылгъаны акъкъында айта. Джыйынтыкъта тезайтымлардан, сайылардан, чешит фольклор оюнларындан, бала йырларындан, масаллардан ве тапмаджалардан нумюселер такъдим олуна.

Б 4803010104-76
М 352(04)-91 71-93 С

ISBN 5-635-00740-6

© Бекиров Джафер, 1993 с.

КЪРЫМТАТАР БАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

Дюнья узеринде яшагъан эр бир халкънынъ зенгин медений-эдебий мирасы олгъаны киби, кърымтатарларнынъ да асырлар девамында яратып, бутюн рухий байлыкъларыны тасвирлеп, несильден-несильге кечип, алтын хазинесинден ер алгъан халкъ агъыз яратыджылыгъы бардыр. Асырларнынъ семереси олгъан кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында зенгин, юксек бедийликке малик олгъан пишкин эсерлер чешит жанрда бизге мирас оларакъ къалды.

Бу эсерлерде халкъ озюнипъ тюшондже-фикирлерини, кечмишини агъыр кушьлерини, этиетчилерге къаршы нефретини бильдирип кельди. Бунынънен бирге фольклор эсерлеринде халкъымызнынъ къальбинде олгъан битмез-тюкенмез шенълик, сербест аяткъа ынтылув, келеджекке ишанч дуйгъулары тасвирлениле. Халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде къа-

раманлар эр вакъыт адалет, догрулыкъ ве факъыр-фукъаренинъ мепфааты ичюн укумран сышыфларгъа къаршы джесаретли куреш алып бара. Фольклор эсерлери къараманларнынъ япон къан алидженап ишлери, кучъ-къудрети, олардаки видждан паклиги — эписи халкъкъа хызмет этип келе. Эмекдарлар ичюн бу къыйметли эсерлернинъ тарихий, тербиевий эмиети буюктир. Чюнки халкъ энъ къадим заманлардан яш несильни тербиелевде бедий сѣзнинъ кучъ-къудретине ишанып кельген.

Халкъ агъыз яратыджылыгъыны яхшы билгенлерден бири Максим Горький «сѣз санатыны башлайджы — фольклордыр», деген эди. Даа язувнынъ-сызувнынъ не эксини бильмеген халкъ аджайип, юксек бедийликке малик олгъан эсерлер яраткъан. Бедий сѣзнен инсанлар бутюн яраткъан медений, эдебий зенгинликлерини эдебийлештиргенлер. Шунынъ ичюн де, халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринде бедий сѣзнинъ тесири буюк эди. Бу акъта мешур педагоглар, алимлер, языджылар, фольклорджылар къыйметли фикирлер айткъан ве язгъан эдилер. Месея, М. Горький рус педагогларындан К. Д. Ушинский, А. С. Макаренко, В. А. Сухомлинскийнинъ масалларнынъ тербиевий эмиети ве оларнынъ педагогик тесири акъкъында айткъанлары бу кунде озь эмиетини джоймадылар. Бу алим ве языджыларнынъ фикирлери эр бир халкънынъ, бу джумледен, кърым-

татар халкынынъ да агъыз яратыджылыгъы эсертернинъ буюк тербиевий эмиетке малик олгъаныны тасдыкълай. К. Д. Ушинский масаллар акъкъында шойле язгъан эди: «Рус халкъ педагогикасынынъ бу биринджи ве аджайип аркетлеридир». А. С. Макаренко тербие меселесини даа да терен къоя ве бу акъта къыйметли фикирлер айта: «Яхшы икяе этильген масал — бу медений тербиенинъ башыдыр.

Кичкенелер ичюн айванлар акъкъындаки масаллар эр вакъыт меракълы олалар. Рус масал хазинесинде бойле масаллар пек чокътыр.

В. А. Сухомлинский юкъарыда айтылгъан фикирлерни девам этерек, масалларнынъ балаларгъа тесири, оларнынъ тербиевий эмиетине юксек къыймет кесерек, шойле деген эди: «Гъаевий тербиенинъ башлангъыч девири масалнынъ ярдымынен башлай. Балалар гъасени тек ачыкъ образларда берильгенде яхшы анълайлар. Масал—Ватангъа севги ашлагъан зенгин ве ич бир шейнен деньиштirmeге мумкюн олмагъан менбаадыр.

Масалнынъ ватанперверлик гъаесси мундериждесининъ терениндедир. Халкъ яраткъан ве бинъ йыллар яшагъан масал образлары балагъа эмеддар халкънынъ къудретли иджадий рухуны, аяткъа бакъышыны, юксек арзуларыны, ынтылышларыны еткизе. Масал тувгъан топ-

ракъкъа севги ашлагъанынынъ баш себеби — оны халкъ яраткъанындадыр»¹.

Масаллар бу саада айрыджа эмиетке маликтирлер. Чюнки оларны буюклер балагъа олар кичкене олгъанда икье этип башлайлар. Балаларнынъ дикъкъатыны яхшылыкъкъа, дюльбер образларгъа, аджайип манзараларгъа джелъп этелер. Кичиклернинъ анъында, юреклеринде инсанларнынъ зайыфлыгына, азапларына, бахтсызлыкъларына мерамет дуйгъуларыны догъура, оларны акъикый ватанперверлик, инсанперверлик рухунда тербиелемеге ярдым эте.

Балалар ичюн яратылгъан йырларнынъ да яшлыкъкъа тесири гъает къыйметлидир. Ананынъ бала бешигини тепрендиргенде назик буюк севги ве аэнкли сеснен айткъан «Айнени»си кичкенелернинъ омюринде буюк роль ойнай. Бала дюньягъа келип, энди давушны анъламагъа башлагъанда, ананынъ аджайип, буюк севгинен айткъан айненисини динълеп юкълай. Аналарнынъ юрегинден инджи киби тёкюльген бу аэнкли йырлар балагъа ана сютюнен кире. Балалар ананынъ айненисине ойле алышалар ки, онынъ догъмуш сесини эшитмегендже козлерине юкъу кирмей. Айнени йыры буюклер — ана, къартана тарафындан яратыла ве иджраджылары да озълери олалар. Халкъ агъыз яраты-

¹В. А. Сухомлинский. Избранные педагогические соч., в 3-х томах, т. 1, М., 1979 г., 177 с.

джылыгында кичкенелер ичюн яратылган йырларнын бутюн хусусиетлери — мундериджеси, тили, образлары оларнын яшайышынен, анынен, дуйгуларынен багълы ола, шунын ичюн де кичкенелерге терен тесир этелер.

Фольклорнын балаларнен сыкты суретте багълы олган башкъа жанры — тапмаджалардыр. Олар кичкенелернин тюшюндже ве фикирлеринин теренлешмесине, азырджевашлык къабилиетинин юксельмесине хызмет этелер.

Тапмаджалар балаларны этрафтаки табият дюльберликлеринен, олып кечкен адиселернен тюрюю айванлар, фен, техниканен ве башкъа шейлернен таныш этелер.

Оюн вакъытында айтылган фольклор эсерлери — сайылар, тезайтувлар исе балаларгъа тильни огренмеге, зенгинлештирмеге ярдым этелер.

Балалар оськен сайын оларнын дюньясы зенгинлеше, этрафтан алган тасавуры кенишлей. Бу ишни япувда оларгъа фольклор эсерлеринден масаллар, ибретли сёзлер, тапмаджалар, йырлар ярдым этелер. Бала, эльбетте, башта масалларнын аджайип тылсымлы образларынен таныша, оларнын лакъырды эткен тилинен меракълана. Оларны дюль-дюль атларнын, чешит ренкли дюльбер къушларнын аяты, дев юрекли батырларнын япкан ишлери меракъландыра.

Балаларнынъ яшайыш акъкъындаки билъгиси йылдан-йылгъа кенишлей. Айнениден баулап, кичкенелер ичюн яратылгъан халкъ агъыз яратыджылыгъынен таныша ве бу эсерлер оларгъа инсангъа ляйкъкъ энъ къыйметли чизгилерни ашлай. Эльбетте, яш несильни тербиелев меселеси омюр бою девам эте, онынъ шекиллери, ёллары кеништир. Энъ эвеля, кичкенелер ичюн яратылгъан айненилер, масаллар, йырлар, тапмаджалар бала тербиесинде энъ муим ерни тута ве айны заманда энъ къыйметли менбаадыр.

Балалар ичюн махсус яратылгъан ве асыллар девамында сакъланылып келинген балалар фольклоры яш несильнинъ тербиесинде буюк роль ойнады, эм озъ эмиетини бир вакъыт эксильтмеди.

Кърымтатар фольклоршнаслыгъынынъ айырылмаз болуги олгъан бала фольклоры чокъ себеплер нетиджесинде аля бу куньгедже кереги киби топланылмады ве огренильмеди.

Эльбет, айры фольклор джыйынтыкъларында масаллар, тапмаджалар ве башкъа жанрлардан нумюнелер басылдылар. Лякин олар бугуньки талапкъа ич джевап берип оламайлар.

БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырлары кичкенелер ичюн яратылгъан лирик эсерлердир. Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында балалар фольклорынынъ бу жанры базы йыр джыйынтыкъларындан ер алса да, тедкъикъ ишлери заиф бир алдадыр.

Бешик йырлары тюркий халкъларынынъ фольклорында чешит-чешит адланылалар. Озьбек фольклорында — «алла», азербайджанларда — «лайла», къазан татарларында — «элли», «белли», къаракъалпакъларда — «хэйя», кърымтатарларда исе — «айнени»¹. Айнениде ананынъ баласына, къартананынъ торунына олгъан олъчюсиз севгиси, юрегинде къайнап-ташкъан энъ нефис, назик дуйгъулары беян этиле. Бунынънен бирге баласына олгъан истеги, арзулары — тасавуры беян олуна:

¹Копчевский, Т. Лобачёв. «8 детских песен крымских татар», № 4, 1928; З. Бахаревич, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни», С., 1926; Я. Шерфединов, «Янърай къайтарма», Т., 1978 с., 50 с., № 43, 44, 45, 46; Ю. Болат ве башкъалары, «Татар йырлары», С., 1939; И. Бахшыш, Э. Налбандов, «Сабанынъ саарь вакътында», Т., 1977, 22 с.

Меним улым батыр
Чапып келеятыр,
Алты кьоян, беш тавке
Алып келиятыр¹. (Айнени)

Къыз балагъа айтылгъан айненининъ сёз-
лери, истенильген тилеклери, огълан балагъа
айтылгъанындан бам-башкъа ола.

Меним кызым оседжек,
айнени,
Гуль багъада гезеджек,
айнени.
Ай-я, ай-я, ай! Ай-я, ай-я, ай!²

Аиледе огълан баланынъ дюнъягъа келюви
ана-баба ичюн буюк бахт сайылгъан. Чюнки
къартлар «къыз эвде мусафир», о кьоджагъа
чыкъкъан сонъ эвден кете, озюне башкъа
къоранта ярата дейлер. Ана огълунынъ бешиги-
ни тепрендирип, айнени айтыр экен, озь ич
дуйгъуларыны шойле бильдире:

Огълунъ олса бир бахыттыр, айнени,
Къартайгъанда таякътыр, айнени.

¹Я. Шерфедитов. «Янърай къайтарма», Т., 1978 с., 50 с.

²З. Бахаревич, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни», С., 1926, 40 с.

Пенджереге кѡапакътыр, айнени.
Къаранлыкъта чыракътыр, айнени.
Ай-я, ай-я, ай.
Юкъла, балам сен¹.

Ана-баба келеджекте озюнинъ бутюн аяты баласынен багълы оладжагъыны, тек огълу оларнынъ агъыр кунълерини енгиллештиреджегини бедий суретте беян эте ве озъ ич дюньясыны ачаракъ, онъа олгъан олъчюсиз аналыкъ севгисини бильдире. Адет узре, «Айне-ни»ни баланынъ анасы я да къартанасы айта, амма о ким тарафындан яратылгъаныны, иджра этильгенини бильмек къыйындыр. Кърым-татар бешик йырларынынъ арасында тек къартаналар тарафындан иджра этильгенлерине де расткелине. Месея 1935 с. Я. Шерфединов тарафындан Мен-Саре адлы къадындан язып алынган «Шимди анень келеджек» йырыны алмакъ мумкюн:

Шимди анень келеджек, айнени.
Бешигинъе къояджакъ, айнени.
Юкъла, балачыгъым, юкъла, айнени,
Юм козюеньни, гульчигим, айнени².

¹Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 1978 с., 51 с.

²Я. Шерфединов. «Янърай къайтарма», Т., 1978 с., 50 с.

Йырнынъ мундериджесинден корюне ки, онынъ иджраджысы къартана, я да махсус баланы тербиелев ичюн теклиф этильген къадындыр.

Бешик йырларында халкънынъ агъыр яшайышы да тасвирлене:

Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айнени,
Бала агълар, бешикъ ёкъ, айнени¹.

Яшайышлары агъыр олгъан ана-баба огълан баланынъ осюп буюген сонъ къорантагъа ярдым этеджеги акъкъында йырлай, тюшонджелерини, умютлерини эвлятларынен багълайлар.

«Айнени» йырыны башкъа йырлардан айыргъан хусусиетлери де ёкъ дегильдир.

Оларнынъ базылары «ай-я, ай-я, ай нени» мисрасындан башлай ве бейитнинъ сонъунда «Ай-я, ай-я, ай-я ай» багъламасы эки кере текрарлана:

Ай-я, ай-я, ай нени,
Ай-я, ай-я, ай нени;
Осюп бююсин беби, ай нени
Ай-я, ай-я, ай-я ай!
Ай-я, ай-я, ай-я ай!²

¹Я. Шерфедитов. «Янърай къайтарма», Т., 1978 с., 51 с.

²З. Бахаревиц, А. Одабаш. «Крымскотатарские детские песни». С., 1926 с.

БАЛА ЙЫРЛАРЫ

Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында йырлар энъ кениш даркъалгъан ве ильмий джеэттен баягъы ишленген жанр сайыла-лар. Лякин бала йырларына дикъкъат бир вакъыт айырылмады. Иигирминджи йылларнынъ сонъунда бала йырларындан тертип этильген эки джыйынтыкъ нешир этильди. 1926 сенеси З. Бахаревич, А. Одабаш тарафындан нешир этильген «Крымскотатарские детские песни» адлы биринджи джыйынтыкънынъ кириш сёзюнде шойле язылгъан эди: «Халкъ йырларыны тедкъикъ этювде баягъы къазанчлар эльде этильген исе де, булардан кърымтатар бала багъчасы ве биринджи басамакъ мектеби файдаланалмай эди. Чюнки йырларнынъ чокъусынынъ мундериджеси бу яштаки балаларгъа бутюнлей анълашылмай. Бала тербиесинде бунъа буюк итиядж олгъаны ичюн бала багъчасы ве биринджи басамакъ мектебине джыйынтыкъ яратмагъа фикир догъурды». Эльбетте, бу джыйынтыкъкъа кирсетильген йырлар тертип этиджилер тарафындан чокъ тюзетювлерге огъ-

ратылган. Бу акъта китабынъ кириш сѣзюнде де айтыла: «Халкъ макъамыны алып, онъа янъы, педагогик талаплагъа джевап берген мундеридже берильди ве бу зорлукъларнынъ астындан чыкълды».

Бу джыйынтыкъкъа 16 дане бала йыры кирсетильди. Тертип этиджилер йырларны сайлап алганлары ве джыйынтыкъкъа кирсеткенлери акъкъында шойле язалар: «Бизлер Кърымдаки татар эалисининъ арасында йырланган ве олар ичюн догъмуш йырлар сайылганларыны алдыкъ».

Йырларнынъ текстлери рус ве кърымтатар тилинде бериле. Эр бир йыргъа ноталар берильген ве онынъ мундериджесине аит ресимлер япылган.

У. Бадаинский ресимлерни, О. Акъчокъ-ракълы, С. Гамалов ноталарны каллиграфик язувда йырларнынъ сѣзлерини рус тилине терджиме этювде буюк ишлер япкъанлар.

Экинджи джыйынтыкъ 1928 сенеси Москвада «8 детских песен крымских татар»¹ адынен 500 нухада нешилъ этильди.

Бу кичкене джыйынтыкънынъ дюнья юзю коръмесинде, йырларны язып алган ве рус тилине терджиме эткен, кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгынен якъындан ганыш,

¹А. Кончевский, Г. Лобачёв. «8 детских песен крымских татар». М., 1928 г.

бир сыра йырлар, эфсанелер, масаллар джыйынтыкъларны дердж эткен А. Кончевскийнинъ ярдымы гъает буюк олгъан.

Эки джыйынтыкътан ер алгъан йырларн' инъ гъает ве мундериджеси тербиевий, гъаевий талапцаргъа яхшы джевап бере. Йырлар эсасен Кърымшыгъ йыл мевсимлерине багъышлана. Бундан да башкъа анда яшагъан айванлар акъкъында айтыла. Этрафтаки табиятта олып кечкен вакъиалар, денъишмелер, балаларнынъ келеджектеки айдын омюри — эписи анълайышлы услубнен бедий суретте тасвирленмекте. Бала йырлары халкъ макъамларына якъын оларар ве шу макъамнен де иджра олуналар. Мында йырнынъ сёзлери ве мундериджеси денъише. Мисаль оларакъ, «Яш гвардия» (макъамы халкъ йыры «Чипийим») йырыны алайыкъ. Бу йырда яш несильнинъ ич бир къыйынлыкълардан къоркъмай, янъы омюр къурувда гъайрет этмесине давет эте.

Кучюк орду, яш орду,
Сыраларын яп догъру,
Догъру адым, догъру ёл,
Догърулукъта сагълам ол.

Сагълам ол, атик ол,
Ишлеринъде чабик ол.

Бу джедвельге «Бааръ» («Къаракъуш» йы-

рынынъ макъамы), «Яз» (халкъ йыры «Юксек минаре» макъамы), «Кузь» («Вейсул къораны» халкъ йырынынъ макъамы), «Къыш» («Порт-Артурнынъ къалеси» халкъ йырынынъ макъамы) ве иляхре йырларыны къошмакъ мумкюн.

Йырларнынъ адларындан корюне ки, олар йылнынъ эр бир мевсимине багъышлангъан ве баарь, яз, кузь, къышнынъ манзаралары айдынлатыла:

Иште кельди яш баарь,
Кульдю кене тарлалар.
Я да:
Язын сыджакъта
Япракълар сола,
Куньдюзлери
Къушлар суса,
Къушлар сакълана.

Къыш кельди, къыш, къыш бабай,
Къарлар джава токътамай,
Чельде еллер дувулдай...

Бу йырларда осюп кельген яш несиль окъув-гъа, илимге чагъырыла.

Джыйынтыкъларгъа кирсетильген айры йырлар башкъа тюркий халкъларнынъ йыр макъамларына уйдурылгъандыр.

Меселя: «Бала йыры»ны алайыкъ:

Джайль олгъан идер пешман,
О бенъзейджек сокъура.
Окъу-язы бильмегенлер

Келир тюшер чукъура, — деп балалар
мектепте окъуп, бильгили олмаларына чагъы-
рыла...

«Ленин байрагъы» газетасында халкъымыз
яраткъан «Бала йырлары» серлевалы кучюк
макъалесинде яш несильге медениетимизнинъ
бу боллогини талмай ашлап кельген композитор
Ф. Алиев бу акъта шойле язгъан эди: «Аджайип
йырлар ве макъалелер яраткъан халкъымыз-
нынъ махъус балалар ичюн чыкъарылгъан йыр-
ларда... табият дюльберликлери, айванат але-
ми, инсанларгъа, эмекке севги ашлагъан мев-
зулар йырланыла»¹.

Композитор мында «Папийим» йырындан
шойле мисраларны кетире:

Папийим келир энъиштен,
Татийлери кумюштен.
Ах-вах папийим,
Ешилъ башлы папийим.

Эльбетте, бала йырларынынъ кичкенелерни
тербиелевде, оларда табияткъа, ватангъа,
халкъ музыкасына /севги ашлавда хызмети
гъает буюктир.

¹«Ленин байрагъы», № 127, 21 октябрь, 1972 с.

БАЛА ОЮН ФОЛЬКЛОРЫ

Балалар юрип башлагъан сонъ, озъ яшайышынынъ эр бир басамагъында истеклерине, аркетлерине, кучъ-къуветлерине коре чешит оюн мешгъулистлеринен огърашалар. Оюнлар балалар ичюн энъ керекли олып, оларнынъ мучелерини сагъламлаштырмакънен бирге, акъыл-ферасетини, тюзюнив, чешит меселелерни чезюв къабилиетини арттыра.

А. М. Горький балаларнынъ аятында оюн не къадар муим ве керекли ер туткъаны акъкъында шойле деген эди: «Оюн балаларны озълери яшаяткъан дюньяны огренювге алып баргъан ёлдыр».

Бала оюнларнынъ чокъусы халкъ агъыз яратыджылыгъы эсерлеринен багълы ола. Булардан сайыларны, тезайтувларны, тапмаджаларны, балалар йырларыны, эриштирювлерни (дразнилки) ве башкъаларыны мисаль оларакъ косътермек мумкюн.

Бала оюнларынынъ тамыры — халкънынъ омюринен, иш фаалиетинен багълыдыр. Оларнынъ характери, яратылышы, поэтикасы халкъ-

ышъ миллий анъанелеринен, яшагъан джографик еринен, халкънынъ иш ве яшайыш шараитлеринен багълыдыр. Бала оюнлары буюклернинъ иште яшайыштаки арекетлерини белли бир дереджеде текрарлай десек янъылмамыз. Яшайыш токътамадан денъишип, илерилеп баргъаны киби, бала оюнлары да чокъ денъишмелерге огърайлар.

Яшлыкъта балалар чешит оюнлар ойнайлар. Оюнны тешкиль этювде бир сыра сайыларны анъдыргъан везинли шиирий эсерлер айталар.

Меселя, балалар «Сакъланмакъ» оюнынъ эвельден ойнап кельгенлер. Бу оюнны ойнавда балалар сайылардан файдаланалар.

«Эльден, бельден,
Бельбаш ичюн.
Сюйрю сенек,
Ёлдаш ичюн.
Тавукъ тепти,
Хораз отти,
Хан кызы селям этти
чыкъмая»¹.

Бойле саймакъ бир чокъ кере девам эте, энъ сонъунда къалгъан бала козьлерини юма, я да эвлукънен багълай, къалгъанлары сакъланалар. Оюн башлагъанда козьлерини юмгъан бала:

¹«Ленин байрагъы», № 74, 21 июнь, 1984 с.

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве ёлу бит базар,
Бит базарда аю бар.
Аю мени кьоркьызды,
Къулачыгъым чюрютти, — деп

токътай, сонъ сакълангъан балаларны кыдырмагъа башлай.

«Козь байлав», «Ал корьдим», «Салын-джакъ» ве башкъа оюнлар ойнагъанда балалар сайыны анъдыргъан эсерлер айталар.

Меселя:
Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аббель, туббель,
Тазы, тузы,
Бербер кызы
Не вакъыт чыкъаджакъ?
Яздан, буздан,
Бир авуч туздан
Леппей чувал чыкъ.

Бу сайылар манасы толу аңлашмагъан сёзлерден ибареттир. Олар тез айтмакъ, саймакъ ичюн яратыла, шунынъ ичюн де къафисли, я да бир везинде айтылгъан сёзлерден ибарет.

Меселя: «тузы — кызы»; «буздан — туздан».

Я да:
Дубур, дубур дание,
Эльвание ание.
Акъ чувал, кок чувал,
Чевре четине чек буны.

Сайыларнынъ ракъамлардан тизильгенлери
де бардыр.

Бир дедим бирлик,
Эки дедим экилик,
Учь дедим учълик,
Дёрт дедим дёртлик,
Беш дедим бешлик,
Алты дедим алтылыкъ,
Еди дедим едилик,
Секиз дедим секизлик,
Докъуз дедим докъузлыкъ,
Он дедим оракъ,
Башлай сизден сорахъ.

Базыда ракъамлар ве сёзлернен къарышып
тизильген сайылар да расткеле:

Шарт-шурт алма,
Меним артымдан къалма
Бир, эки, учъ, дёрт,
Беш, алты, еди, етти.

Я да:

Элемеки — белемеки,
Темир — теки,
Сексен эки бузулдавукъ,
Бузма таякъ,
Акъ кьуш, кок кьуш,
Бош авуз,
Тилинъни кьыс.

Ойнагъан балалар аз олса сайыларнынъ
кыскъаларындан файдаланыла.

Обачыкъ, топечик,
Къара агъыз копечик.

Оюн вакъытында айтылгъан фольклор эсерлери чешиттир. Месея, балалар пек сыкъ ойнагъан «Алмалыкъ» оюныны алайыкъ. Бу оюнда 20 я да 16 бала иштирак эте. Балалар экигетень болгоне ве 15-20 метр узакълыкъта къаршы-къаршыгъа кечип, бири-бирилерининъ эллерини сыкъып туталар. Бир тарафынынъ балалары (бири) экинджилерине шойле дей:

- Алмалыкъ!
- Ал кылыч!
- Арада сув!
- Атлап кеч!
- Ай дым терек!
- Дым терек!
- Бизден сизге ким керек?
- Назифе (мында мисаль оларакъ алынган

11) керек, — деп айтылганда, о (яни Назифе) алып бара ве эки баланынъ къолларыны айырып, бирини алып озъ ерине къайта, эгер айырмагъа кучю етмесе, озю де анда къала.

Балалар бири-биринен ойнаганда, я да буюклер кичкенелерни эглендиргенде ойналган «Арманчыкъ» оюныны алайыкъ. Мында баланынъ къолчыгындаки беш пармагындан биринден букип башлайлар ве энъ сонъунда кичик (тинатий) пармагына кельгенде, оюнны шагъагъа чевирелер:

Арманчыкъ, арманчыкъ
Абырда бир чокърачыкъ.
Тавшан келип сув ичти,
Бири тутты, бири сойды,
Бири пиширди, бири ашады,
Бири оджадан кельди: —
«Къана манъа», — деди.
— «Къыр къазаннынъ тюбюни», —
дедилер.
— «Къырдым, къырдым, тапмадым,
Мында пире, мында бит,
Тамачыкынынъ тюбюне кир де кет.

Бу оюн нетиджесинде яратылган эсерге козь ташласакъ, о мундериджели, аркетлер бири-бири артындан багъланып барган эсерлер.

Бала фольклорынынъ даа бир тюрю — эри-

штирювлердир (дразнилки). Эриштирювлер кърымтатар бала фольклорында пек аздыр. Лякин кьолумыздаки цумюнелер бу акъта сѣз юрсетмеге имкян бере. Башкъа къардаш халкъларнынъ яратыджылыгъында да эриштирювлер сайыджа ойле чокъ дегильдирлер. Мисаль оларакъ, бир къач эриштирювни алайыкъ:

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш,
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

Мында башта айтыджынынъ макъсадыны анъламакъ кыйын, чонки биринджи эки сатырда тек мусбет сѣзлер айтыла, лякин ондан сонъкилери бутюнлей менфий характеристика ташый. Биринджи экиликнинъ ве сонъки эки сатырнынъ мундериджеси бир-бирине къапа-къаршы тура.

Эриштирювлернинъ базылары менфий тасвирлевнен башлай:

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун,
Патлакъ козь, чатма къаш,
Араба ёлу
Битли чаир.

Биринджи экиликте эриштирильгеннинъ портрет чизгилери догърудан-догъру менфий

Берильсе, экинджи экиликнинъ мундериджеси
Бутюнлей башкъаджа ве кинаели тарзда та-
вирлениле.

Эриштирювлернинъ арасында биринджи са-
тырда менфий тасвирлев бериле, ондан сонъра
Бёры нида я да тюрлю давушлар къошула,
Бсернинъ кучюни даа зияде арттыра:

Тишсиз папу
Араба къапу,
Гъыч-гъыч-гъыч!

ТЕЗАЙТУВЛАР

Тезайтувлар халкъ агъыз яратыджылыгъында кениш таркъалгъан ве баягъы тарихы олгъан бала фольклорынынъ бир тюрюни тешкиль эткен жанрдыр.

Бу эсерлерни анълатмакъ ичюн А. Н. Самойлович «янъылтмач», «шаштырма» киби терминлер къуллана.

А. Н. Самойлович «Крымскотатарские скороговорки» деген макъалесиндеки тезайтувларыны 1916 сенеси язда Багъчасарайда Меинов ве Байбуртлыдан, Евпатория уездиндеки Джалджакъ ве Аип койлеринде чёлъ татарларынынъ агъызындан язып алгъан.

Кърымтатар тезайтувларыны А. Н. Самойлович, къазакъ-къыргъыз тезайтувлары киби, эсасен эки болюкке боле. Биринджиси, «теляфуз эткенде тезайтувнынъ базы сёзлери истер-истемез денъише, шунынънен бирге бу денъишме тезайтувны къаба ве эдебсиз сёзлерге айландыра. Экинджи группаны тез айткъанда, тиль бутюнлей тутулып къала»¹.

¹А. Н. Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Жизная старина», Петроград, 1917 г., 197 с.

Сонъки йылларда «Ленин байрагы» газетасында тезайтувларнынъ айры мисаллерине расткелемиз. Меселя, 1982 сенеси июльде «Ленин байрагы» газетасында «Тез айтыш оласы-мызмы?» серлеванен учъ тезайтув берильген эди. Лякин оларны газетагъа кимлер ёллагъаны, кимден язылып алынгъаны акъкъында ич бир малюмат берильмеген эди.

1984 сенеси Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында дердж етунгъан шаир Билял Мамбетнинъ «Япракъ эстонде тамчылар» китабында он алты тезайтувнынъ нумонелери бериле. Шаирнинъ бу тезайтувларны шиир тарзында ишлегени ве нешир эткени мусбет бир алдыр.

Тезайтувлар халкъ иджады оларакъ, оларда тиль инджеликлерине пек уста риает этильгендир. Олар малюм бир сеслер текрарланмасы эстонде яратылалар. Элимизде олгъан отуздан мяде тезайтувларда базы бир сеслер пек текрарлана. Меселя:

«Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
Чатал сабан»¹.

Я да:

¹А. Н. Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки». «Живая старина», Петроград. 1917 г., 198 с.

«Ашамалы, ичмели,
Сачмаламамалы
(шашмаламам? ты)»¹.

ве илярхе.

Биринджи тезайтув Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында шойле бериле:

«Чаталджада топал чобан,
Япар, сатар чатал сабан,
Насыл япар, насыл сатар,
Чаталджада топал чобан
Япар, сатар чатал сабан»².

Корюне ки, тезайтув шиир тарзында ишленгени себебинден белли бир везинде тез айтыла.

Тезайтувлар эсас оларакъ айры сеслернинъ сыкъ-сыкъ текрарланмасы устюнде къурулып, айны шу сеслерни балалар догъру теляфуз эталмай с, ч-ны, ш-ге депъиштирип айталар (ашамалы—асамалы, чатал—шатал, чал—шал ве илях-ре). Буюклер баланынъ бу сеслерни догъру теляфуз этмегенлерини корип, тезайтувларны оюн тарзында мешгъулиет откерип догъурта билелер.

Тезайтувларнынъ эксериети къыскъа ола, мундеридже джеэтинден толу ве багълы мана анълатмай. Буларны яраткъан я да уйдургъан

¹ Айны шу журнал, 200 с.

² Б. Мамбет. «Япракъ устюнде тамчылар», Т., 1984, 57 с.

мезетар макъсад этип тезайтувда белли бир
хатернинъ сыкъча текрарланмасыны къоялар.

Меселя: «Учь тас къайсы хошафы»¹

Я да: «Топ-топ къара дут,
Эр топ къара дутда
Бирер балабан къара дут»².

Тезайтувлар сес ве сёзлерни догъру ве тез
теффуз этиовде ярдым этмекнен бирге, бала-
банга айры бир сюжетни, мананы да тез анъ-
ламагъа джелып эте.

Меселя:

Шу къаршыдагъы дагъда эки тильки —
Бири эркек, бир диши.

Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюни,

Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюне

ми ямамалы, екъса

Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюни,

Эркек кюркю йыртыкъ кюркюне ми
ямамалы?³

¹А. Н. Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки.
Петроград, 1917 г., 200 с.

²Б. Мамбет. «Япракъ устюнде тамчылар», Т., 1984, 57 с.

³А. Н. Самойлович. «Крымскотатарские скороговорки»,
«Белая старина», Петроград, 1917 г., 199 с.

Бу тезайтув Б. Мамбетнинъ «Япракъ устюнде тамчылар» китабында ишленилип шойле бериле:

«Шу буюк сыртта,
Бир дане эркек къарт кѣр кирпи бар.
Шу эркек къарт, кѣр кирпичинъ
Эски куркюни алып,
Ыргъачы къарт кѣр кирпиче кийдирейикми?
Екъса, ыргъачы къарт кѣр кирпичинъ
Эски куркюни алып,
Къарт, кѣр кирпиче кийдирейикми?»¹

Тезайтувлар кичкенелернинъ тилиндеки ай-ры нукъсаплыкъларны — ариф ве сѣзлерни теляфуз этювде буюк ярдым эте.

¹Б. Мамбет. «Япракъ устюнде тамчылар», Т., 1984 с., 54 с.

БАЛА МАСАЛЛАРЫ

Кърымтатар халкъ агъыз яратыджы-
тында масаллар айры ер туталар. Олар энъ
авезиш таркъалгъан ве халкъ тарафындан севи-
ли айтылгъан жанрдыр.

Масалларнынъ бедий къувети — халкъ-
нынъ тюшонджелерини, арзу-умютлерини, ру-
ху, психологиясыны озюнде акс эттирмесин-
ди. Буюк ве кичиклерге меракълы ве зевкълы
масындадыр.

Халкъ озюнинъ тюшондже ве хаялында
ахстерге созулгъан сарайлар къура, бойле са-
раларда озюнинъ арасындан чыкъкъан батыр-
лар кыркъ кунъ, кыркъ гедже той этип ба-
хытлы яшайлар. Оларнен берабер халкъ да
ахстер бахытлы ис эте, чюнки о батыр халкъ-
нынъ къайдыны чеккен, онынъ менфааты ичюн
гешкендир.

Масалларда адеттен тыш адиселерге рас-
хатхат. Халкъ хаялында омюрде олмагъан
ахстер адиселерни баш къарамангъа юклей.

Масалларда эвеля «уйдурма», — яни чокъ алдын коре бильмек хусусиети бардыр. Масалджыларнынъ, халкынынъ хаялында «учкъан килимлер», «тез юрген чызмалар» аэроплан ве паровоз пейда олмаздан онларнен асыр эвель уйдурылгъандыр.

Лякин халкынынъ бу аджайип къабилиети — терен хаялгъа берильмеси омюр адиселеринден узюлип кетмей, онынънен сыкъы суретте багълы оларакъ бериле. Масалджылар озъ эсерлерини иджра эткенде, эльбетте, омюрге олып кечкен вакъияларны козьде тутуа ве омюр акъикъатына таянып яраталар. Масалларда уйдурма не къадар кучълю олмасын, онынъ эсас вазифеси — яшайыштан узакълашмамакътыр. Эльбетте, балалар мышыкынынъ, хоразнынъ ве башкъа айванларнынъ инсан тилинде лакъырды этмисгенлерини анълай ве билелер. Лякин тилькининъ хоразгъа айнеджилик япаракъ «агъыздан бал тамлатып» айткъан сёзлерине инацмайлар. Балалар тилькининъ къурназлыгъыны корип, башкъа айванларны, къушларны аджый, тилькининъ арскетлерини бегенмей, макъсадына еталмагъанына къуваналар. Демек, масаллар кичкенелерде инсаниетлик дуйгъусыны уята ве остюрелер.

Эвель заманлардан кърымтатар масалларында инсанларнынъ агъыр аяты, кечирген эзители кунълери, яхшы аят акъкъында фикир ве тюшонджелери, догъгъан топрагъына, Вата-

ына олгъан саф севгиси, бай ве мырзаларгъа олгъан нефрети, бир сѣзнен айткъанда, халкъ аятынынъ бутюн джеэтлири тасвирленилип, кешеп кельмектедир.

Иптидаий девирлерде яратылгъан масалларнынъ чокъусы, эльбетте, табиятта олып кечкен. халкъ турмушында меракълы корюнген вакъиялар устюнде къурула эди. Мында айванлар, къушлар, муджизели адиселер иштирак эте эдилер. Бойле масаллар саде, къыскъа олып, иптидаий джемиет адамынынъ аятыны, аркет-терини ве вакъияларгъа мунасебетлерини акс эттире тургъан. Девирнинъ басамагъы юксельген сайын масалларнынъ мундериджеси, оларда тасвирленген вакъиялар муреккеплеше, айванларнынъ ролю ве аракетлери башкъа ренк ала. Масалларда тасвирленген вакъиялар халкънынъ аятына, омюрине даа да якъынлаша, оларда тенкъидий меселелер, сатирик ёнелишлер кениш ер ала. Айванларнынъ, къушларнынъ аракетлеринде, якъан ишлеринде айры ичтидаий табакъаларнынъ омюри, халкъкъа олгъан мунасебети кинаели шекильде тасвирленилип башлана. Демек, масаллар сынфий мунасебет-терини ачыкъ-айдын тасвирлеп башлайлар.

«Масаллар кърымтатар койлю эмекдарла-тынынъ менфаатыны къорчалай. Масалларда ачкакъ, ярамаз ве ахмакълар эр вакъыт, ол-таны киби, къады, хан ве мырзалардыр. Олар-ны ёнгенлер, масхара эткенлер исе даима ыр-

Масалларны кичкенелер пек эрте эшитип башлайлар. Олар балаларны этрафтаки табиятнен, анда яшагъан айванларнен, о айванларнынъ озьлерине аит арекетлеринен якъындан таныштыралар. Айванларнынъ табиятларышы, якъан яхшылыкъ ве яманлыкъларыны айыра билелер. Балалар пек эрте тилькининъ — айнеджи, къашкъырыннъ — йыртыджы, къаба аювнынъ — зар-зорнен юрюп, этрафкъа тесир эткенини анълайлар. Бунынънен бирге кичкенелер масалларда эвлер, сокъакълар, чытырманлы дагълар, кечильмез озенлер, буюк къаялар ве терен дерелернен танышалар. Тербиеджилер балалар багъчаларында, мектепте халкъ агъыз яратыджылыгъындан, бу джумледен, бала масалларындан кениш файдаланалар. Олар масал акъшамлары откерелер, бу тедбир балаларда буюк теэссурат къалдыра. Буларнынъ эписи балаларгъа энъ керекли ве змиетли шей олгъаныны косътере. Шуннъ ичюн де бала масалларыны топламакъ ве нешир этмек энъ зарур ве алидженап иш олмакътадыр.

ТАПМАДЖАЛАР

Тапмаджалар кырымтатар халкы агъыз яратылыгынынъ энъ кыдими ве кениш сенилти огренильген жанрыдыр. Кырдаш тюрк халкларынынъ фольклорында бу жанр «бизмедже» (турк), «тапышмокъ» (озбек), тапмаджа (азербайджан, татар), «джумбакъ» (казакъ) ве башка адларнен беллидир. Тапмаджа — джевабы тюшюнилип тапылмасы керек булган суальдир. Олар эки болуктен ибарет: тапмаджа (суаль) ве тюшюнип тапылган джевабы).

Кырымтатар тапмаджаларынынъ эксериеси суаль тапмаджанынъ мундериджесинде белгиле.

Узунджа бою, ешилдири сою,
Акытыр кыаны, сувдыр джаны.

(Хыяр)

Тапмаджаларнынъ джеваплары конкрет адлар. Оларда халк турмушы, омюрнинъ чыгат адиселери акс олуна.

Тапмаджалар, фольклорнынъ башкъа жанрына нисбетен, коллективлик хусусиетине маликтир, чюнки олар эки я да чокъ адамлар арасында айтылалар.

Эвельден инсанларнынъ акъылыны, зийреклигини сынамакъ ичюн оларгъа тапмаджа айтып, джевабыны догъру тапмасы тевсие этиле эди. Бойле аллар кърымтатар масалларында да расткеле.

Кърымтатар тапмаджаларынынъ мундери-джеси халкъ аятынен, омюр адиселеринен, табиатнен багълыдыр. Мында хыяр ве согъан, йылдыз ве ай, элек ве чиберек, къолтава ве къашыкъ, агъыз ве тиш, аят ве олюм ве саире адиселер акъкъында чокъ тапмаджалар бардыр. Тапмаджалар халкънынъ фикирни, аят теджрибесини, дюнья бакъышыны, аяткъа, инсанларгъа мунасебетини акс эттилер.

Кърымтатар тапмаджаларынынъ мевзу-сны назар итибаргъа алып, оларны бойле классификация япмакъ мумкюндир: кой хозяйство-сы, алет ве кедиклер, емишлер ве себзелер, эв эшьялары, табиат адиселери, айванлар, медениет, илим акъкъында, фен ве техника акъкъында ве иляхри.

Тапмаджалар чешит предмет ве адиселернинъ хусусиетлери акъкъында бедий шекильде, конкрет малюмат берелер:

Кетеяткъан филь
Аркъасында тасма тиль,
Акылынь олса,
Ойлан да биль.

(Сабан)

Бир итим бар, байлана,
Ельге къаршы айлана.

(Ельдегирмен)

Кърымда мевджут бутюн емишлер ве себзелер акъкъында халкъ аджайип тапмаджалар кеткъан. Емиш ве себзелернинъ эсас хусусиетлерини бедий сёзнен косътериц, юксек эсерлер къат эткен. Бу эсерлер несильден-несильге келе ве белли бир дереджеде тюзетилип инкишаф тап келе.

Меселя:

Къат-къат къатланчыкъ,
Къатламадан ап-апчыкъ,
Терек десень — япракъ,
Яткъан ери — топракъ.

Бу тапмаджаны окъугъанда биз къапыста акъкъында сёз юрютильгенини анълаймыз, чюнки онынъ эсас хусусиетлери мында пек уста бериле. Акъикъатен де къапыста къат-къат олса да топракъ устюнде осе, ерден котерильмей. Кърым табиятынынъ хусусиетлери козьге алы-

нып, мында оськен емишлер акъкъында да тап-
маджалар яратылган.

Бир кичкене фильташ
Ерге тюшсе сынмаз.
Япыджылар япамаз,
Анахтарнен ачылмаз.

(Фындыкъ)

Тапмаджалар эв эшьялары акъкъында бизге
керекли малюмат бере. Эвде, къорантада къул-
ланылган савут-саба акъкъында онларнен тап-
маджа яратылган:

Къара мышыкъ
Къуйругъындан асылган.

(Къолтава)

Тёгерек аран,
Асты боран.

(Элек)

Учь аякълы,
Давул къурсакълы.

(Соба)

Бу жанрнынъ буюк бир болюгини айванлар
акъкъында тапмаджалар тешкиль этелер. Шуну
къайд этмек керек ки, оларнынъ эксериети кой-

лю эмекдарларгъа якъын олгъан айванлар акъ-
къындадырлар.

Месея:

Башы таракъ,
Къуйругъы оракъ.

(Хораз)

Зувул, зувул, зувул къушлар
Койден узакъ тавда къышлар;
Озю ичюн азырлар,
Инсанларгъа багъышлар.

(Балкъурт)

Айванлар акъкъындаки тапмаджаларда эса-
сен оларнынъ энъ белли чизгилери бериле ве
бу чизгиден тапмаджанынъ джевабыны тап-
макъ мумкюн:

Дагъда яшар — дагъ киби,
Бойнузы пытакъ киби.
Эгилир сув ичмеге,
Багъырыр улакъ киби.

Бойнузы «пытакъ киби» ве сеси «улакъ киби»
тек къараджадыр. Шунынъ ичюн тапмаджа тек
бу айвангъа хас хусусиетлеринен тапыла биле.

Табиат адиселерини тасвир этиов кърымта-
тар тапмаджаларында кениш ер алгъандыр
(яшын яшналасы, къар ягъмасы, селлер тюш-

меси, гедже ве куньдюз, атеш, сув ве башкьалары). Кунеш, ай, йылдыз, булут ве табиятта олып кечкен адиселер акъкъында аджайип тапмаджалар яратылгъан.

Бир агъач — он эки пытакъ,
Пытакъта отуз япракъ,
Япракънынъ бир ягъы къара, бир ягъы акъ.

(Йыл, ай, гедже ве куньдюз)

Биз, биз, биз эдик,
Отуз эки кьыз эдик,
Тахтачыкъкъа тизильдик,
Танъ аткъанда джоюлдыкъ.

(Йылдызлар)

Дагъдан келир,
Таштан келир,
Эгерленген
Арслан келир.

(Сель)

Инсан ве онынъ акъылы, фикири, беден му-
челери акъкъында бир сыра тапмаджалар яра-
тылгъандыр:

Бир кьырнынъ устю
Ирпек-сирпек,
Ирпек-сирпек тюбюнде

Къалем сызар.
Къалем сызар тюбюнде
Ярыкъ йылдыз.
Ярыкъ йылдыз тюбюнде
Пусюр токълу.
Пусюр токълу тюбюнде
Джалмап ютар.
Джалмап ютар тюбюнде
Май чыбыртар.
Май чыбыртар тюбюнде
Алып берер.
Алып берер тюбюнде
Алып юер.

(Сач, къаш, козь, бурун, агъыз,
сакъал, къол, аякъ)

Илим, медениет, фен ве техниканынъ оське-
ни ве менимсенильгени тапмаджаларда да акс
олуна. Халкънынъ тарихында олып кечкен бу
илерилев акъкъында янъы-янъы тапмаджалар
мейдангъа келе:

Къат-къат — къапыста дегиль,
Тикиши бар — антер дегиль,
Бенеги бар — басма дегиль.

(Kuman)

Агъач ичини ойгъанлар,
Ичине шейтан къойгъанлар.

Ялан айтса азгъана,
Къулачыгъын бургъанлар.

(Кемане)

Козьлери яман йылтырай,
Кендиси дыр-дыр къалтырай.

(Автомобиль)

Узакътан келир выз-вызнен,
Еди бинъ йылдызнен.

(Къуршун, сачма)

Бутюн булар кърымтатар тапмаджаларынынъ мевзу даиреси гъает кениш ве аяттаки бутюн адиселерни къаплап алгъаныны косьтере. Оларнынъ эсас гъаеси—джемиетте, аятта олып кечкен вакъиаларгъа, адиселерге халкънынъ мунасебетини ве бакъышыны акс эттирмектир. Халкъ тапмаджалары аит девирнинъ турмушыны огренюв меселесинде тарихий, медений, эдебий материал ола билирлер.

Эвде къулланылгъан савут-саба эшьялары, айванлар, иришилген медений мувафакъиетлер, фен ве техника алетлериининъ адлары акъкъында яратылгъан тапмаджалар ичтимайикътисадий къурум акъкъында малюмат берелер ве халкъ медениетининъ осюви къайсы басамакъта тургъаныны анылаталар.

Сабан, араба, оракъ, тырнавуч ве иляхре

киби алетлер къримтатар койлюлерининъ эвель яры патриархаль севиеде алып баргъан омюрини аңлата. Буларнынъ эписи фукъаре койлюлерге, онынъ аятына якъын адиселерни бильдире.

Джемиетнинъ осювинен — янъы тапмаджалар да яратылалар. Тапмаджалар шекиль джеэттен денъишмесе де, мундериджеси аятта яратылгъан янъы адиселерни акс эте. Эльбетте, койде ве шеэрде яратылгъан янъы, земане тапмаджаларыннынъ мевзусы эвелькилеринден фаркълыдыр, оларда фен, илим, медений мевзу устюнлик ала:

Шеэри бар —
Адамы ёкъ.
Денъизи бар —
Суву ёкъ.

(Харита)

Янса, тютюни чыкъмаз,
Сёнсе, куло къалмаз,
Емек пишире, собалар якъа,
Труба ичинден сувдай акъа.

(Газ)

Тапмаджаларнынъ арасында тек ракъамлар иле къурулгъанлары да бар. Булар халкънынъ, хусусан балаларнынъ, эсап, фикир этиов къаби-

листини илерилетмеге ярдым эте. Бойле тап-
маджаларнынъ сонъунда «къач олур?», «къач
этер?» суаллер къоюлур.

Месея:

Бир бучукъ —
Бучукъ олур.
Эки бучукъ даа
Къач олур?

(Бир бучукъ)

Эки секиз,
Бир докъуз.
Эм йигирми,
Эм отуз.

(Етмиш беш)

Тапмаджаларнынъ тили саде, къафиселери
уйгъундыр. Бу хусусиетлер оларны окъунакъ-
лы, бедий эсерлер оларакъ, фольклорнынъ
бай хазинесинден озюне махсус ер алгъаныны
бильдире.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

САЙЫЛАР

Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аппул, ушпул,
Чыкъ да къртул.

(Топлагъан: И. Майджы)¹

Ине — ине, изет ине
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул, ёрул
Уч да къртул.
Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба къапу,

¹«Ленин байрагъы», № 11, 1985 с., январь 24.

лиетини илерилетмеге ярдым эте. Бойле тап-
маджаларнынъ сонъунда «къач олур?», «къач
этер?» суаллер къоюлыр.

Месея:

Бир бучукъ —
Бучукъ олур.
Эки бучукъ даа
Къач олур?

(Бир бучукъ)

Эки секиз,
Бир докъуз.
Эм йигирми,
Эм отуз.

(Етмиш беш)

Тапмаджаларнынъ тили саде, къафиелери
уйгъундыр. Бу хусусиетлер оларны окъунакъ-
лы, бедий эсерлер оларакъ, фольклорнынъ
бай хазинесинден озюне махсус ер алгъаныны
бильдире.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

САЙЫЛАР

Эвелеме, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Апшул, упшул,
Чыкъ да къртул.

(Топлагъан: И. Майджы)¹

Ине — ине, изет ине
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул, ёрул
Уч да къртул.
Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба къапу,

¹«Ленин байрагы», № 11, 1985 с., январь 24.

листини илерилетмеге ярдым эте. Бойле тап-
маджаларнынъ сонъунда «къач олур?», «къач
этер?» суаллер къоюлып.

Меселя:

Бир бучукъ —
Бучукъ олур.
Эки бучукъ даа
Къач олур?

(Бир бучукъ)

Эки секиз,
Бир докъуз.
Эм йигирми,
Эм отуз.

(Етмиш беш)

Тапмаджаларнынъ тили саде, къафиелери
уйгъундыр. Бу хусусиетлер оларны окъунакъ-
лы, бедий эсерлер оларакъ, фольклорнынъ
бай хазинесинден озюне махсус ер алгъаныны
бильдире.

БАЛА ФОЛЬКЛОРЫНДАН НУМЮНЕЛЕР

САЙЫЛАР

Эвелеме, девелеме,
Деве кѳушны кѳувалама.
Аппул, уппул,
Чыкѳ да кѳуртул.

*(Топлагъан: И. Майджы)*¹

Ине — ине, изет ине
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан кѳыз кельген,
Бурумчыкѳнен туз кельген,
Орул, ёрул
Уч да кѳуртул.
Элеме-белеме,
Хатьме-хутьме,
Даре-дукку,
Араба кѳапу,

¹«Ленин байрагы», № 11, 1985 с., январь 24.

Зембелеге мин де, пыс!

Эльден, бельден,
Бельбаш ичюн
Сюйрю сенек,
Ёлдаш ичюн,
Тавукъ тепти,
Хораз отти,
Хан кызы селям этти
чыкъмая.

(Топлагъан: Э. Османов¹)

ИНЕ

Ине-ине,
Изет ине,
Бекбав ине,
Бекир ине
Шашгъайым,
Шатыргъайым,
Шатыргъайым,
Эбабилим,
Чыкъсын тилим.

ТЫРЫМТАЙ

Эбелем — тёбелем,
Тельден эки,

¹«Ленин байрагы», № 74, 1984 с., июнь 21.

Фырылдавукъ,
Бурма таякъ.
Таякъ деген —
Талгъы огюз.
Огюз деген —
Орьме къайыш.
Къайыш деген —
Къара джоргъа.
Джоргъа деген —
Джорум тай,
Джувурыш чыкты
Тырымтай.

МАМАЙ БЕРСЕ

Элиф, бе, те, се,
Джум, Дал, Косе,
Анем мамайчыкъ
Берсе...
Къарнынъ ачса
Къыргъа къач,
Къырдан санъа
Къыркъ къалач.
Отуз докъузын аша,
Бирин манъа
Ал къалач!

ОН АЛТЫДЫР

Эки секиз,
Бир докъуз,

Эм йигирми,
Эм отуз.
Бешке болюп,
Бир кьошсанъ?..
Он алтыдыр
Инансанъ.
Инанмасанъ
Сайда бакъ,
Он алтыдыр,
О, мытлакъ.

(Топлагъан: Ф. З. Джеппарова¹)

Элемеки, белемеки,
Темир теки
Сексен эки бызылдавукъ,
Бозма таякъ.
Акъ кьуш, кок кьуш,
Бош авуз тилинъни кьыс.

(Топлагъан: Ф. Мустафаева)

Давул такътым бойнума,
Чыкътым деве ёлуна.
Деве ёлу бит базар,
Бит базарда аю бар.
Аю мени кьоркьузды,
Кьулагъымны чынълатты.

(Топлагъан: А. Эмиралиев)

¹«Ленин байрагъы», № 10, 1984 с., январь 24.

Эннан — меннан,
Таштан джонгъан,
Обачыкъ, топечик,
Къара юзь копечик.

Ини-пини инкатори,
Шакир-макир помидоры,
Аз-пас, кызыл-кас
Натария фундукъ.

(М. Сейтаметова, Фотсала кою)

Ирлик — дирлик,
Дир' — канджалик,
Факъкъа — фукъкъу,
Фукъ — къанджалыкъ,
Эс — бес,
Диккай сес,
Диккай бабай,
Чыкъта кес.

Эвелеме, девелеме
Деве къушны къувалама,
Аббель, туббель
Тази, тузы
Бербер кызы
Не вакъыт чыкъаджакъ?
Яздан, буздан,
Бир авуч туздан,
Леппей чувал, чыкъ.

(М. Алиева, Багъчасарайда догъды, 1910 с.)

Ине-ине, уджу дѣгме,
Бельбелине белине
Шам агъачы шатыр кечи,
Къоз агъачы къотур кечи,
Аббель-дуббель, ярыл-юрул,
Чыкъ да къуртул.

(Ш. Меметова, Къоз кою)

Абалама, дырбалама,
Дайим къызын къорчалама.
Ап-пул оп-пул
Чыкъта къуртул.
Ине, ине, иззет ине,
Белиювардан бакъыр ине,
Шам дедим — шора,
Кумюш дедим — пара,
Ал алдым, ёл алдым,
Пырмычыкътан туз алдым.
Арыл, ёрул,
чыкъта къуртул.

Элеме, белеме,
Чешича чуре,
Зенге бенге,
Араба хапу,
Тас, тус,
Анда мында
Ерге пыс.

Ина-ина, эзетина,
Бельбаби не бекир ине,
Ша маин, шатыр гъайыш,
Аба билинъ, чыкъсын тилинъ.

(З. Сулейманова, Кърым)

Эбелеме, бебелеме,
Дайынъ кызын тёпелеме.
Аппал, уппал
Джаил, джоюл,
Чыкъта къуртул.
Элим, белим,
Тахта телим.
Сыгъырым сагъдым
Ичмек ичюн,
Сыгъыр тёпти,
Хораз опыти,
Бульбуль санъа
Селям этти.
Селями, селями
Къайда къалгъан
Шу мали.

Айник, байник,
Балабан чайник
Эски да, фери да
Алиме, коки,
Шерида.

*(Анифе Юнусовадан язып алынды,
Айтодор к.)*

Ёлдан таптым бир ине,
Вардым вердим анеме,
Анем верди бир деве,
Миндим кеттим даима.
Даим бекмез къайната,
Къызлар къашыкъ ойната.
Оп, оп девелер
Къарасувдан келелер.
Ягълы-ягълы пителер
Алып-алып кителер.
Баш пармакъ
Баш къарай,
Илам пармакъ
Ун элей.
Орта пармакъ
От якъа,
Аджи Ибраим
Ат бакъа,
Кичкене биби
Къазаннынъ тюбюни къыра.

(Дж. Абдувелиев, Отаркой)

Эвелеме, девелеме.
Деве хушу хувалама
Эль вер, хум вер,
Эски чембер.

(Топлагъан: Ф. Сейдалиева)¹

¹«Ленин байрагъы», № 84, 1984 с.

БАЛА ШИИРЛЕРИ

Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Арабам ёлда кырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
Арабаны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Чокъ, чокъ этип ашармыз.

(Анафи Умеров, Залан кой).

Къайда эдинъ, сансарчыкъ,
Биз сени чокъ кыдырдыкъ.
Тавгъа бардым арабанен,
Фындыкъ джыйдым торбанен,
Ёлда арабам кырылды,
Фындыкъларым тёкюльди.
Агълама сен, сансарчыкъ,
Арабанъны ясармыз,
Фындыкъларны топлармыз,
Сорт-сорт этип асармыз.

(Аким Бакиев, Къарл кою).

Топым топ этесинъ,
Тепсем учып кетесинъ,
Энверчикнинъ артындан
Атлап-атлап кетесинъ.

(Анафи Умеров, Залан кой).

Чыкъ-чыкъ, кунешим,
Къыз, къыз, сен ишим.
Орталыкълар ешерсин,
Эр кес къызгын ишлесин.

Ягъ, ягъ, ягъмурым,
Текне толсун къамырым.
Араба, араба чамурым,
Тез ягъсын ягъмурым.

Джав, джав джавуным,
Къара тана сояйым,
Этин озюм ашайым,
Къанын кокке сачайым.

*(Борю койлю Фатма къарттан
язылып алынды)*

Вариант

Джав, джав, джавуным,
Балабан олсун къавуным,
Къара тавукъ сояйым,
Къанны кокке сепейим.

(Зейнеп Аббасовадан язылып алынды).

- Коктен не ява?
- Кок мончакъ.
- Ерте не бар
- Ер мончакъ.
- Къайнананъ не пишире?
- Къагъача.
- Ал мени бир парча.

(Зейнеп Аббасовадан язылып алынды).

Эчкичигим бар эди,
 Балалайым дер эди.
 Балаласа беш олур,
 Чобанларгъа эш олур!
 Бир байнынъ бир огълу
 Бирлеттилер эчкими.
 Эки байнынъ эки огълу
 Экилеттилер эчкими,
 Сары эчким къартайды,
 Аякълары тыртайды.
 Сакъалындан тартсам да,
 Алдына адым атмады,
 Джанай, джанай джалпакъ
 Башына киер къалпакъ,
 Инанмасанъ чыкъ да бакъ.
 Береджек олсанъыз беринъиз,
 Юкъары маллеге етейик.

*(З. Решидов ёллагъан ве Буюк
 Озенбашлы Ильяс акъайдан язылып алынды).*

Ёлдан таптым бир оймакъ,
Бардым бердим тиземе.
Тизем берди бир тайчыкъ,
Миндим кеттим дайыма
Дайым петмез къайната,
Къызлар къашын ойната.
Ойнатма, акъыз, къашынъны,
Бабанъ кесер башынъны.

(Ай-Тодорлы Ашифе аптеден язылып алынды).

Оп, оп девелер
Къарасувдан келелер.
Аякълары ялпакъ,
Башларында къалпакъ
Ореке таякъ,
чуллы баш,
Инанмасанъ чыкъта бакъ.

Вариант

Оп, оп девелер
Къарасувдан келелер
Сыджакъ, сыджакъ пителер
Алып, алып кителер.

*(Залан койло Зодие аптеден
язылып алынды).*

Элифим биедже,
Шегиртим коедже.
Кое бардым — къаймакъ едим,
Оджая бардым — чубукъ едим,
Мен чубукъны ере урдым,
Ер манъа тары верди,
Мен тарыны къуша вердим,
Къуш манъа къанат верди.
Учтым, кеттим,
Къарасувгъа вардым
Къарасувда сувлар акъа,
Эки дюльбер чыкып бакъа.
Буюгине селям вердим,
Кучюгине ашыкъ олдым,
Софрасында мум олдым,
Яна-яна куль олдым.

*(Меметова Шефикъадан язылып алынды,
Къоз кою, Судахъ районы)*

ЭРИШТИРЮВЛЕР

Оймакъ агъыз, фындыкъ бурун,
Юзюм козь, къалем къаш
Тахта манълай,
Къабакъ баш.

Чарыкъ агъыз, чокъмар бурун
Патлакъ коз, чатма къаш,
Араба къапу,
Сенек сапу,
Къолда ташы,
Эльде ашы,
Битли башы.

Тишсиз папу
Араба къапу
Гъыч-гъыч — гъыч.

Масал, масал мас,
Османнынъ башы таз.
Тюшер къуюгъа чыкъмаз,
Олур онъа алты ай яз.

(Топлагъан: Ф. Сейдалиева)¹.

¹«Ленин байрагъы», № 84, 1984 с.

ТЕЗАЙТУВЛАР

1. Эски ананынъ токъмагыны
топ — топ — топ,
Янъы ананынъ токъмагыны
топ — топ — топ.
2. Бир далда эки къартал,
Бири къарт къартал.
Бири яш къартал.
Яш къартал
Дал къакъар,
Къарт къартал
Дал тартар.
3. Эр кес мархамаланды,
Мен мархамаланамадым.
4. Оджакъ башында къартанай
Чорап, шалгъа джун тарай.
Къара сыгъыр баласыны ялай,
Анам бабама чорап ямай.

5. Ашамалы, ичмели,
Шашмаламамалы.

*(Залап койлю Умеров Анафиден
язып алынды).*

6. Сарымсакъламалы-мы,
Сарымсакъламамалы-мы?

7. Къарт бабам къаргъаны
Къордан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын кырды.

8. Къарчыгъа къаршында
Къарылгъач къанаты
Корюнген кузь куню
Кемал Керимни кичкене коюнден
Кетириш къарчыгъа къаршында
Къалдырып кеткен.

*(Байдарлы Фатма Абитовадан
язып алынды).*

9. Арпачыкъ ашлагъан
Алиме апте
Агъзына аджыткъы,
Акъ арпа алгъан.

*(Бекир Мемет огълундан
язып алынган).*

10. Ашадан гелир топал чобан,
Ясап сатар чатал сабан.
Ничюн ясап сатар топал чобан
чатал сабан?

11. Бизим азбарда бир чокъ ала-
бота осе,
Бу ала-боталарны ала
боталаджакъсынъ-мы,
Ёкъса ала-
боталамайджакъсынъ-мы?
Ала-боталатаджакъ олсанъ,
ала боталат,
Ала-боталатмайджакъ олсанъ,
ала боталатма!

(Мешюв)

12. Къайдан (юкъарыдан) эки тамна
тамнай,
Бири меним манълайыма тамнай,
Бири анамнынъ манълайына
тамнай.

(Байбуртлы)

13. Ашамалы (емели), ичмели, амма
Сачмаламамалы
(шашмаламамалы)

(Байбуртлы, Мешюв)

14. Уч тас къайсы хошафы.

(Байбуртлы)

15. Шу кършыдаки дагъда эки тильги
Бири эркек, бири диши.
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюню
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюне-ми
ямамалы, ёкъса
Диши кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюню
Эркек кюркю йыртыкъ тилькининъ
кюркюне-ми
ямамалы?

(Байбуртлы,

Эр кес махрамаланды,
Мен махрамаланмадым.

Къыркъ къулушлы къуп,
Къулупы къырыкъ къуп.

Дагъ тюбюнде къарт чокъракъ,
Сувуны иче чокъ топракъ
Эм туварлар, эм къушлар.

Кийик, турна, кокюшлер,
Къурт, къарынджа, йыланлар,
Эм де дагъда оланлар,
Орманджы эвлятлары,
Орманджынынъ атлары,

Терлеп шыр сув олгъанлар,
Ёрулгъан эм солгъанлар.

Эль эльни тутар, эль де юзьни,
Юзь исе козьни тутар, козь исе сёзни.
Козю ёкънынъ сёзю ёкъ.
Сёзю ёкънынъ озю ёкъ¹.

Дегирменге кирдим,
Сюрюндим, сипирильдим,
Силькиндим чыкътым².

(Ф. Сейдалиева)

Эриктен этекнен экиши эрикни
Эндирген эриш Эскендер,
Эндекке эненде этекни
Эслемей экиши эриклерни
Эзди де-эзди!

Къара къаргъа
Баскъан богъа.
Уча-чапи.
Санки ёргъа,
Бенек, бенек изчиклери,
Тизилерек кете къыргъа.

Къушчыкъ-бодене
Армут-дюгене,

¹ «Тенин байрагъы», № 75, 1982 с.

² «Тенин байрагъы», № 84, 1986 с.

Уча-бодене
Армут-егене¹.

Чаталджада топал чобан
Япар сатар чатал сабан,
Насыл япар, насыл сатар,
Чаталджада топал чобан чатал сабан.

Эмине элинде эльванен эмджеси Эреджеп-
нинъ эрылган экильген эвине энгенде, эмджеси
Эреджеп Эрдживан эништесининъ эвинде эг-
лене экен.

Торгъай — торгъайнынъ
Козюн чокъумаз,
Чокъур исе де
Ич кимсе дуймаз.
Дуйгъанда къазармы
Онъа бир чукъур?
Адети шай онынъ
Эпси бир чокъур.

Гульге бульбуль ярашамы,
Бульбульге гуль ярашамы?

Салма салдым саангъа,
Сакъладым сардым,

¹«Ленин байрагы», № 117, 1988 с.

Борджум бар Бешир
бабайгъа,
Буюкъып бардым,
Борджумны бердим,
Бермедим, билалмадым,
Къайтып кери кетерек,
Ойгъа далдым.
Салма салкъын сарайда
Сарувлы, сакълы,
Тапар Бешир къарт оны
Олса акъыллы¹.

Эчки пичен парчасыны
Тапты, къапты,
Саиби пенджерен
Кулип бакъты.

Огде тура джийрен ат,
Эчки артта,
Нечюн пичен къапты о,
Бар да арпа?

Эчки пичен ашасын,
Аткъа — арпа.
Чюнки юкнинъ агъырын
Атлар тарта.

Эр кес марамасыны алып,

„Ленин байрагы», январь 6, 1987 с.

Марамаланды,
Мен марамамы алып,
Марамаланалмадым.

Йип устюнде
торгъайчыкъ,
Атты аша, атты аша.

(Топлагъан: И. Османов)¹.

Сыкъ элек,
Сийрек элек,
Епелек, епелек,
Уч кобелек.

*(Умеров Анафиден язып алынды,
Залан кой).*

Аранда аркъангъа
Алышкъан ат да
Ашиме аптеден
Акъ тилеп алгъан.

*(Фатма Абидовадан язылып алынды,
Отар кой).*

Бир далда эки къартал,
Дал тартар къартал къалкъар.

Решатым, Решатым бабасына ошаттым,
Бабасы кеткен сонъ, анасына ошаттым.

¹«Ленин байрагъы», сентябрь 8, 1987 с.

Ошаттым, ашаттым,
Юрегимни бошаттым.

Кокте не бар?
Кок боинджа.
Ерде не бар?
Ер боинджа.
Ананъ не пиширди?
Къыйгъача.
Ал мени бир парча.

(Селим кызы Муксюмден, язып алынды.

Къарл коюнде догъды).

ТАПМАДЖАЛАР

Яваш-яваш дал олур,
Ешилъ экеч ал олур.
Тутаджакъ олсанъ сахът тут,
Эки элинъ къан олур.

(Къырмызы дут)

Ер астында джийрен ат,
Атнынъ териси еди къат.
Соярсынъ да ашарсынъ,
Ашагъанда агъларсынъ.

(Согъан)

Сепетлерге къоюлмаз,
Базарларда сатылмаз,
Ондан да татлы шей олмаз.

(Юкьу)

Устю аран,
Асты боран.

(Элек)

Къат-къат къапыста,
Ичи толу кърмыскъа.

(Китан)

Копчеги ёкъ
Арышы ёкъ,
Онъа ат да екильмей,
Кърда онынъ севдасы чокъ,
Артындан ич етильмей.

(Чана)

(Топлагъан: С. Мамутова)¹.

Ташкъа урсанъ парланмай,
Сувгъа тюшсе парлана.

(Кягъыт)

Ярсанъ — ичи къандайын,
Ашасанъ — озю балдайын.

(Къарпыз)

(Топлагъан: С. Селяметова)².

Аттан юксек,
Копектен алчакъ.

(Эгер)

¹ «Тенин байрагъы», № 32, март 10, 1984 с.

² «Тенин байрагъы», № 84, июль 13, 1971 с.

Эр кунь кетер,
Еринден кочьмез.

(Саат)

Ишим вардыр керчектен,
Бал топларым чечектен,
Харап турмай ишлерим
Тийсень, аман тишлерим.

(Балкьурт)

(Фатма Балджы, Ялта району, Дерекой).

Бир балабан чатыр тав,
Чатыр тавнынъ астында
Аякълашкъан эки тат,
Эки татнынъ астында
Эки дапе нур кьюю,
Нур кьююнынъ астында
Эки ишкъакъ токълу бар,
Ишкъакъ токълу астында
— Ерни туткъан обур бар.

(Баи, Къаиш, Козь, Бурун, Агъыз).

МАСАЛЛАР

ТИЛЬКИНИНЪ СЫЙЫ

Язнынъ сыджакъ бир куню экен. Ерге аякъ басанъ, топракъ табанларынынъ пишире экен. — куннинъ тамам уйле вакъытларында хораз, тюркъ, къаз, папий эпси сыджакътан къачып, та салкъынында отурып, корьгенлерини, биджелерини айтыша экенлер. Сёз сырасы келгенде, папий агъызынен кокюсини тырнап, келгенинъ сувда енгиль ялдагъаныны, чоммагъанынъ яхшы бильгенини айтып къоя ве:

— Эй, шимди биз сув кенарында олгъан кыякъ да... — деп сёзюни битире.

Узун боюнлы къаз, якъын бир ерде сув кенарынынъ ве анда истегенинъ къадар сув ичкенге ялдамакъ мумкюн олгъаныны айта. Лякин кетме кетильген ёлны айтмай. Бильмей экен.

Сувнынъ якъын ерде олгъаныны эшиткен папий аркъадашларына айланып: — Илле кетмейик, къыдырсакъ тапармыз. Эм салкъын сув кенар, эм де ювунырмыз, — деп оларны аведетире.

Сакът хораз: — Ёкъ, достлар, кетмейик,

джоюлырмыз, бир белягъа къалырмыз, — деп бакъса да, ич бириши къандырамай.

Булар койден чыкып къарарнен дагъ ёлуна тюшелер. Энъ огде чалкъала-чалкъала папий кете. Азмы кетелер, чокъмы кетелер, амма сув деген сувгъа расткельмейлер. Юре-юре ёрулар. Бираз нефес алайыкъ деп, ёл кенарыша отуралар. Кунеш де батмагъа аз къалгъан экен. Дагъ ичинден бирден молла-тильки чыкъа. Тавукъ къоркъкъанындан эсини джоя яза. Амма молла-тильки муляйим сеснен: — Селям алейкум, агъалар, ёлунъыз ачыкъ олсун! Огъурлар, не якъкъа я? — деп сорагъан.

Къушлар:

— Алейкум селям, молла акъай, ювунмагъа, эм сув ичмеге деп чыкъкъан эдик, — дегенлер.

Айнеджи молла-тильки: — Къыйметли достларым, мен де ювунуп темизленмек ичюн гольге кетем. Эгер мени де озъ аранъызгъа къабул этсенъиз, мен озюмни пек бахтлы саяр эдим, — деген.

Къаз:

— Буюрынъыз, буюрынъыз, молла акъам. Не ичюн къабул этмейик? Сенинъ киби бир молла акъайны арамызгъа алмасакъ, кимни аладжакъмыз? — деген.

Бунъа къувангъан молла-тильки шу дакъкъасы ёлджуларгъа къошулгъан. Молла-тильки ёлда эм кете, эм де оларны насыл бир айнеджиликнен озъ ювасына чагъырып кетирмекнинъ

«Пресини тюшюне экен. Къушлар молла-тильки-
нинъ яшагъан ерине якъынлашкъанда, о оларгъа
къулайым, татлы сеснен: «Эй, сайгъылы мусафир-
лар! Анълагъаныма коре, сиз пек узакътан келеси-
нъиз. Чокъ ёл юрсенъиз керек. Пек ёрулгъангъа
тешайсынъыз. Бу ерге меним эвим якъын, ялва-
рам, буюрынъыз, келинъиз. Менде бир геджечик
мусафир олунъыз. Яхшы раатлангъан сонъ,
джемаатнен ювунмагъа ярын кетермиз», — деген.

Тавукъ лафкъа къошулып:

— Сен бизге озюнъни чокъ севдирдинъ,
акъ мераметли экенсинъ, молла акъай. Сенинъ
теклифинъни буюк бир къуванчнен къабул эте-
синъ, — деп джевап берген. Эр кестен зияде
ёрулгъан къаз:

— Бу яхшы теклифинъни эшиткен сонъ,
сенъа насыл этип тешеккюр бильдиреджегимни
бильмейим! — деген. Папий де башыны юкъары
теклеп сес чыкъармай, озъ ичинден молла-тиль-
кинге тешеккюр айткъан.

Багъ ичиндеки ёлчыкъ бою тюрлю чечек-
лерни ве ешилликлерни сейир эте-ете бутюн
бу джемаат молла-тилькининъ ювасына догъру
ивельген. Эр шейге шубенен бакъкъан хораз: —

«Бу ягъда бир къыл бардыр», — деп мол-
ла-тилькининъ бу къадар мулайимликнен
ашкъан теклифине инанмагъан. Ишнинъ со-
авуны тюшюнмеге баплагъан. Тамам юва-
сынъ агъызына баргъанда, хораз токътап
молла-тилькиге айткъан:

— Эй, сайгъылы молла! Сенинъ мерамет ве севгинънинъ ич де сонъу ёкътыр. Сенинъ адынъ бутюн халкънынъ агъызында сайгъынен анъыладжакътыр. Лякин, ырызлы молла акъай, бу буюк сарайгъа кирмезден эвель озюмши бу бахткъа азырламакъ ичюн бираз авада отурмагъа изин бер! — деген. Хораз сёзюни битирген сонъ, терекнинъ энъ юксек пытагъына чыкъкъан. Юва ичинде олып кечеджек алларны тюшюнип дешетленген. Айнеджи молла-тильки ёлджуларны ювапынъ къапысындан ичери кирсеткен. Къапыны япып, яващча шыртыны къапаткъан, мусафирлерине бакъып: — Къана, меним къыйметли мусафирлерим, паспортларынызынъ чыкъарынъыз, корейим. Бакъайым, сиз не ерлисинъыз, зенаатынъыз не, баба-деденъиз ким? — деген. Молла-тилькининъ бу суалине шашкъан ёлджулар эписи бир агъыздан:

— Молла акъай, сиз билесинъыз де, биз ювунмагъа кетемиз. Ювуцмагъа кеткен адамгъа паспорт керекмез, деп озъ янымызгъа атта къагъыт парчачыгъы биле алмадыкъ, — деп джеваплангъанлар. Молла-тильки юксек сеснен:

— Ойле исе, сиз джайль эрифлер, бу ернинъ къанунларыны бильмейсиздир. Сиз дагъда яшагъанларнынъ мемлекетинде олгъанынъызны унутманъыз. Бу мемлекетке кельген-кечкен эр бир кимсе, озюнинъ ишанчлы олгъаныны исбат этмек ичюн весикъасышы косътермеге борджлудыр. Не исе де, паспортларымыз ёкътыр дей-

зинъиз, къанун муджиби бу къабаатынъыз ичюн
сизни асарлар. Эгер сизни мында корьселер,
ольдюрирлер, — бойле деди де, сонъ бирден, —
мен сенинъ ким олгъанынъны... — деп къызгъа
уджюм эткен. Онынъ башыны аякъларынен
басып ашамакъ истеген. Буны корьген папий
къоркъып вай-валагъан. Тавукъ эсини джойып
ёкьылгъан.

Бу вакъыт хораз бир авджыны джетеп кель-
ген. Тилькини тутып багълагъанлар.

Танъ атмагъа, саба ачылмагъа башлай. Бу-
тюн гедже чальшкъан хораз саба ачылгъаны-
ен, къанатларыны къакъып: — Ку-ка-ре-кууу!
Ку-ка-ре-кууу! — деп багъыра. Молла-тильки,
аткъан еринден хоразнынъ сесини эшиткенинен
къайгылы бир сеснен: — Эй, бахытлы хораз!
Меним аякъларымны чез де йибер. Сенинъ къу-
лунъ олурым, дей.

Хораз ич бир шейден хабери олмагъан тарз-
да: — Эй, сайгылы молла! Гъалиба, меним
адашларым сенинъ эвинъден санъа тешеккюр
айтмай чыкып кеткенлер. Лякин сен ич элем
этме. А-на анда, бизге догъру, эки авжды даа
мусафир келе...

Молла-тильки авжды сёзюни эшиткенинен,
хоразнынъ лафыны болип:

— Пек яхшы, сен бир парчачыкъ сабыр этип
тур, мен оларнынъ огюне чабикче чыкып къар-
шылап алайым. Ондан башкъа эвни тапамаз-
лар, — деп сыптырылмагъа тырышкъан. Мол-

ла-тильки дагънынъ энъ сыкъ ерине къачкъап. Сонъ бир даа оны корьген де олмагъан.

Бир дакъкъасыны гъайып этмей хораз достларынен, Молла-тилькининъ кеткен ёлунынъ акси тарафына догъру эм кете эм де башларыны къолай къуртаргъанларын^{29а} къувана экен.

ТУРНА БАБАЙ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир койде бир фукъаре акъай бар экен. Бу акъайда да ич де бала-чагъа олмагъан. О озюнинъ омюр аркъадашы олгъан Гульсюм енгенен берабер бираз тары сачып, ондан алгъан берекетнен такъан-тукъан кечине экен.

Бир йыл авалар пек ягъмурлы кече. Къарт тарыны вакъытында сачып оламай. «Кеч олсун, хайырлы олсун», — дей де, Гульсюм енгенен чёльге чыкъа. Аз-чокъ ерши тырмалап, бир къайтым бою ерге тары сача, амма тарылар кеч чыкъа, эм де кеч пише. Къарт онынъ та кечки кузьге къалмамасы ичюн чийлей, къол чалгъынен чала. Къадыны Гульсюм енге де онынъ артындан джурип, басым ясай. Бир къач кунъ ичинде олар орыш битирелер. Тарылар бираз басымда джатсын деп, оларны ызанда туталар, лякин энди сыджакъ мемлекетлерге къайтар кунълери якъынлашкъан турналар келе де, бу

къартнынь тарыларыны ашай да кете экенлер. Къарт бу ишке ич бир чаре тапamay.

Кунылерден бир кунь къарт бу турналаргъа пек ачувлана, басым яныша бара да, пысып, беклеп ята. Бу арада бир къарт турна учып келе, басымгъа къона. Пек ачыкъкъан олса керек, къартны корьмей. Тез-тез тарыларыны ашап башлай. Шай дер экеч, къарт бу турнанынь аягына япышып: «Башкъасынынь эмегинен асралгъан тарыны ашама, вазгеч», — дей. Бу турна да турналарынынь энъ къарты экен, эм де дюнья корьген бир данеси экен. Онынъ ичюн де онъа турналар «Турна бабай» дей экенлер. Турна бабай къарткъа яваш айлана да:

«Айткъанынь пек догъру, къартым, мен бу тарыларыны я сайби ёкъ, я да бир де бир байнынъ чельде къалгъан тарысыдыр зан эте эдим, чюн-ки тарыларынынъ чельден джыйып алуw ве коте-рилюw вакъыты чокътан кечти. Бизим де къыш-лыкъ къайтар вакъытымыз кельди. Онынъ ичюн буны ашап, ёлгъа чыкъаджакъ олдым. Меним ашагъанымнен байнынъ чельде къалгъан тарысы битмез белледим», — дей.

Къарт:

«Айткъанынь пек догъру, амма, Турна бабай, бу тарылар байнынъ дегиль де, менимдир. Сен учъ айгъа етеджек боткъалыкъ тарымнынъ бир айлыгыны ашадынъ, мен бу къышны энди не ашап кечирир экенмен? Бу ярамады да! Сени соймасам олмаз», — деп сёз къайтара.

Турна бабай:

«Къартым, сен мени сойма, мен сенинъ бирден-бир керегинъе ярарман», — дей.

Къарт:

«Сенинъ киби къарт турнадан кельген ярдым не оладжакъ я?» — деп турнаны сояджакъ ола. Турна бабай ялвара-ялвара, озюнинъ сагъ къалмасыны истей.

Къарт тюшюнип бакъа, озъ мемлекетине кетейткъанда озю киби бир къартны ольдюрмектен не чыкъаджакъ, онынъ да анда баласы-чагъасы бардыр дей де, Турна бабайны джибере.

Турна бабай къувана-къувана учып кете. Ерден котерилип, къанатыны сильккен вакъытта:

«Сагъ ол, къартым, мен де сенинъ бир керегинъе ярарман, меним мемлекетим сыджакъ мемлекет, анда кельсенъ, мени тапарсынъ, сизде энди сувукъ башлай», — дей де, учып кете.

Къарт, Турна бабайдан къалгъан тарыларыны белиндеки оравлы тартув сыджымынен сыкып багълай да, догъру эвине алып келе. Эр вакъыттаки киби, корьген ве эшиткенлерини озъ къадышына айта.

Къадыны:

«Айды шундан, бир къарт турнанынъ ашагъанындан къалгъаны бизге де олур, не япайыкъ, кореджегимиз шудыр», — деп джевап бере. Къартлар тарыларыны токъмакънен токъмакълап бастыралар. Бундан сонъ къарт озю

шкъан къол дегирменинен бу тарыларыны тую
тип тарта. Къыта-къыта акъшам да тую, саба
да тую шорбасы пиширелер. Къатты къыш
ортасында оларнынъ туюлери бир тамам бите.
Не япаджакъларыны бильмейлер. Шу арада
къартнынъ акъылына Турна бабайнынъ айткъа-
лары тюше ве озь-озюне:

«Айды, шу Турна бабайгъа барайым, къыш
муса да, бельки бир ярдымы тиер», — дей.

Къарт кунълерден бир кунъ къадынынен са-
гълыкълашып Турна бабайны къыдырмагъа ке-
ле.

Сыджакъ бир мемлекетке келе. Турна бабай-
ны сорапшырып башлай. Онъа Турна бабай-
нынъ туракъ ерини косьтерелер. Турна бабай
къартны корьгенинен таный, оны озь ювасына
алып келе, мусафир эте. Ашата, ичире, ёлда
брулгъан къарт эсини башына джыя. Не ичюн
кельгенини Турна бабайгъа анылата.

Турна бабай:

«Пек яхшы, биз о ишни япармыз, сизинъ
къыш къартларны олюмден къуртарымыз»,
— дей. Шу ерде чыкъарып онъа бир бош къона
баре. Мына шу къонаны ортагъа чыкъарып:
«Азыр ол, софрам!» — десенъ, софра ашкъа
алар да къалыр», — дей.

Къарт севине-севине къонаны ала, лякин
брулгъунлыгъым бираз савсын деп, Турна бабай-
нынъ ювасында къона. Турна бабайнынъ бала-
лары шу геджеси къартнынъ къонасыны авуш-

тыралар, онынъ ерине башкъа бир къона къоялар. Эртеси куню къарт къонаны алып эвине къайта. Эвине кельген сонъ къонаны ортагъа чыкъарып: «Азыр ол, софрам!» — дей, амма софра олгъаны киби бош къала. Къарт кене де ач къала. Ич бир чаре тапамай.

«Меселени Турна бабайгъа анылатайым, сенинъ айткъанынъ ялан чыкъты», — дейим деп, къонаны аркъасына ала да, кене де ёлгъа чыкъа.

Турна бабайгъа бара да:

«Бу сенинъ манъа берген къонанъ меним эвиме кельген сонъ, мерафетини косътерамады. Онынъ устюнде аш дегиль, чибин биле пейда олмады», — дей.

Турна бабай чокъ тюшюнип отурмай:

«Мына, ойле исе санъа бир эшек берейим, бу эшек акъсырдымы, онынъ бурнундан алты тёкюлир», — дей.

Къарт бу эшекни джетип, коюне къайта. Ёлда ёрульш, бир къуюнынъ янында токътай. эшегини суvara. Бундан сонъ озю отурып ял эте. Бу вакъытта балалар келе де, эшекнинъ бурнуна таякъ сокъуп эшекни акъсырталар. Эшек акъсыргъанда, онынъ бурнундан алтын тёкюле башлай. Балалар аман алтынларны ала да къачалар. Къарт буны дуймай къала. О ял этип аякъ устюне тургъан сонъ, эшегини джетип, ёлунъ девам эте. Эвине келе, амма эшек акъсырмай. акъсырса да, бурнундан алтын тёкюльмей. Къарт ачувлана: «Бу Турна бабай бизни амма де

вдатты», — дей эшекни алып кетип Турна бабайгъа бере. Турна бабай ишнинъ аслыны аылап: «Мен санъа эки токъмакъ берейим де, эни бутюн белялардан къуртарайым», — дей. Шу арада ювасындан чыкъарып, эки токъмакъ бере.

«Сен не де яптырмакъ истесенъ, шу токъмакъларны яларсынъ, олар сенинъ бутюн эште олгъан эксиклеринъни ерине кетирирлер», — дей.

Къарт бабай бу токъмакъларны алып эине къайта.

Токъмакъларны ялай.

«Манъа етмиш эки тюрлю аш азырлавыз!» — деп эмир эте. Шу арада ашлар азырлана, апайынен ашай-ичелер. Сонъ къарт токъмакъларны бир даа ялай:

«Айды, бар, юз десятине ерни авдарыштыз, анда да тары сачынъыз!» — дей. Токъмакълар тарып бу ишни де япалар.

Шу йылы къартларнынъ тарылары пек онъ эди. Турна бабайнынъ мемлекети пек сыджакъ тарыгъанындан, анда ич де тары олмай экен. Басынъ ичюн Турна бабай бутюн турналарны алып келе де, къартнынъ тарыларына тюшюре, ашайлар. Къарт да, турналар да бол берекетке келе, осе де къалалар.

БУЛЬБУЛЬ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир базиргян бар экен. Бу базиргянынъ эвинде, къафес ичинде гузель бир бульбуль бар экен.

Куньлерден бир кунь базиргян башкъа бир мемлекетке кетеджек олып тедарик коре. Бульбуль де, базиргянынъ кетеджегини дуйып, онъа: «О мемлекетке барсанъ, анда меним сой-акърабам бардыр, оларгъа менден селям айт», — дей.

Базиргян:

«Пек арув, айтарман», — дей.

Бульбуль:

«Меним сой-акърабам о мемлекетте, фелян багъчададыр. Оларны анда тапарсынъ», — деп базиргянгъа ерини де айта.

Базиргян ёлгъа чыкъа. Бараджакъ мемлекетине бара. Ишини битирген сонъ, бульбуль айткъан багъчаны де тапа. Бу багъчада гуль тереклери, нар агъачлары бар экен. Базиргян бу тереклерчинъ устюне къонып йырлагъан бульбуллерни коре. Бир гуль береги устюнде бир бульбуль эпсинден яхшы йырлай экен. Базиргян онъа: «Эй, бульбуль! Сизинъ къардашларыныыздан бири меним эвимде, къафес ичинде яшай. Ондан сизге чокъ-чокъ селям кетирдим», — дей.

Бульбуль буны эшиткени киби, терек тёпесинден ерге тюше де, оле.

Базиргян: «Бильген олсам, селямыны айтмаз эдим», — деп, ольген бульбульни элине алып бакъа.

Бульбуль керчектен де ольген, — деп оны ерге ташлай, лякин бульбуль ольмеген экен. Базиргян оны ерге ташлагъаны киби бульбуль кене тирилип, уча да кете.

Базиргян эвине къайта. Кетирген бахшышларыны къардашларына бере. Бираз вакъыт кечкен сонъ, къафестеки бульбуль ондан:

«Эй, базиргян! Меним селямымны айттынъмы?» — деп сорай.

Базиргян:

«Эгер бильген олсам, айтмаз эдим. Мен терек устюндеки бульбульге селямынъны айткъаным киби, о ерге тюшти де, ольди. Мен оны элиме алып бакътым, сонъ ерге ташладым. Ерге ташлагъанда, бульбуль кене тирилип, учты да кетти», — дей.

Сонъ шу куню къафестеки бульбуль ич бир шей ашамай. Саба ола. Бакъалар, бульбуль ольген де къалгъан.

Базиргянгъа барып:

«Бульбулинъиз ольген», — дейлер.

Базиргян:

«Кетиринъиз, бакъайым», — дей.

Бульбульни кетирип, онъа берелер. Базиргян оны алып, бакъа. Бульбуль акъикъатен де ольген.

«Сиз оны чет бир ерге быракъынъыз», — дей.

Базиргяннынъ дегени киби, бульбульни чет бир ерге быракъалар.

О бульбуль де ольмеген экен, уча да кете, озъ мемлекетине шай этип къуртылып къайта.

АСКЪЫДЖЫ КЪОКЪЛА

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, къувурчыкъ сачлы бир къызнынъ озюне бенъ-зеген пек дюльбер, амма пек де аскъыджы бир къокъласы бар экен.

Бир кунъ кой ичинде той ола. Къызчыкъ къокласыны долап ичине сакълап, озю тойгъа кете, тойдан къайтып кельген сонъ, ойнамакъ ичюн долаптан къокъласыны чыкъара. Бакъса не коръсин, къокъласы козьлерини сувландырып агълап отура экен.

Къызчыкъ:

«Кель мында, меним гузель къокълачыгъым, мен сени пек сагъындым, неге агълайсынъ?» — дей.

Амма къокъла онъа якъын бармакъ биле истемей. Онынъ къызчыкъкъа джаны агъыргъан:

«Не ичюн озюнь тойгъа кеттинъ де, мени алып кетмединъ», — дей.

Къызчыкъ бир даа баргъанда алып кетерим, десе де, къокъла къызнынъ къабаатыны багъышламай. О кене де агъламагъа башлай.

Сонъ кызычыкынынъ океси чыккып кюкю-
ласына бир шамар ура. Кюкюла аггалап-сызлап
бир даа кельмейджек олып чыккып кете. Койден
тышкыа чыкыа, ёлда онъа бир чобан расткеле.

«Селям алейкум, чобан акыай», — дей.

Чобан:

«Алейкум селям, кюкюлачыкы», — дей.

Кюкюла:

«Вай, кюкюлачыкы деп, хорламасанъыз не
ола я?» — деп ынджына.

Чобан:

«Айса не дейим я?» — деп сорай.

Кюкюла:

«Алейкум селям, гузель кюкюла, деген ол-
санъыз, мен сизинъ кызынъыз олур эдим»,
— дей.

Чобан:

«Вай, айса бильмедим. Шай айтайым да,
кель, кызым ол, гузель кюкюла», — дей.

Кюкюла:

«Мен сизинъ кызынъыз олсам, манъа не
ашатырсынъыз», — деп сорай.

Чобан:

«Сорагъанынъ не? Меним кююм чокы,
сют, ягъ, эт ашарсынъ. Эр шейни санъа алы-
рым», — дей.

Кюкюла эллерини булаштырмакы керек
оладжагъыны тюшюнип разы олмай ве сагъ-
лыкылашып, озъ ёлуны девам эте.

Кете-кете бир туварчыгъа расткеле.

«Селям алейкум, туварчы акъай», — дей.

Туварчы:

«Алейкум селям, къокълачыкъ», — дей.

Къокъла:

«Къокълачыкъ деп, хорламасанъыз не ола я?» — деп ынджына.

Туварчы:

«Я не дейим?» — дей.

Къокъла:

«Алейкум селям, гузель къокъла, деген ол-санъыз, мен сизинъ кызынъыз олур эдим», — дей.

Туварчы:

«Кель, гузель къокъла, меним кызым ол», — дей.

Къокъла къулакъ асмай, чыкыш кете. Кете-кете бир сычанъа расткеле.

Къокъла:

«Селям алейкум, сычан», — дей.

Сычан:

«Алейкум селям, гузель къокъла», — дей.

Къокъла:

«Мен сенинъпен бирликте яшасам, манъа не ашатырсынъ?» — деп сорай.

Сычан:

«Мен кетер, байларнынъ эвине барар, башланмагъан бал бардакъларындан бал, ягъ бардакъларындан ягъ алып келерим. Биз гузель кечинирмиз», — дей.

Сен сонъ чамашырларны алып келирсинъ», — деп чыкып кете. Авут кенарында бир тувар изи ичинде топланган сувны коре. Ондан даа онъайтлы бир ер тапамай. Къокъланы шу ерге чагыра. Къокъла келип шейлерни джувып башлай. Джаны сыкылган сычан:

«Сен бу ерде чамашырларны джува тур, мен байларнынъ эвине барып, акъшамлыкъ ашамагъа бир шейлер алып келейим», — деп чыкып кете.

Сычан кеткен сонъ, къокъла шейлерини джуваяткъанда аягъы тайып чамур ичине бата. Башы да, къоллары да чамургъа чома ве ондан чыкълмай, багыра башлай. О ерден сычан кеткен эвге догъру кетейткъан эки яш, къокъланынъ сесини эшителер.

«Дюптюз-дюптюз аякълары шалтыр-шалтыр, бай эвине барсанъыз, сычанны корьсенъиз, гузель къокъла кыркъ къулач чамургъа тюшкен десенъиз!» — дей.

Яшлар байнынъ эвине баралар, бираз лаф эткен сонъ, ёлда эшиткенлерини къонакъбайгъа айталар, лякин ким олгъаныны корьмедик, — дейлер.

Бу вакыт сычан тёшемелеринде джуре экен. Бу лафлардан о ишининъ аслыны анълай. Шашкъанындан эв ортасына атылып чыкъа. Эвдекилер оны корип эллерине расткельген шейни ала, сычанны ольдюрмек пешине тюшелер. Сычан чапкъалай, тешик арап бир эки сипиртки аша-

гъан сонъ, озюне уфакъ бир тешик тапыш анда кирип кете. О бир шейге бакъмай, чапа-чапа догъру авут янына келе. Бакъса не корьсин, къокъланынъ сеси къарылгъан; алсыз бир алда чамур ичинде олгъаныны коре. Сычан къокълагъа якъынджа келип:

«Узат къолунъны, чамурдан чекип чыкъарайым», — дей.

Къокъла узатмай да, онъа озюнинъ джаны агъыргъаныны айта. Чюнки чокътан бери багъырыкъласа да, сычан кельмеген экен.

Сычан озюнинъ досту къокълагъа ялварувнен:

«Гузель къокълам, узат къолунъны, сени къуртарайым», — дей.

Къокъла кене де сёзюнден таймай:

«Ёкъ, узатмам», — дей.

Сычан бир даа ялварып бакъа, амма ич бир чаре тапалмай. Къокъланынъ бойле япкъанына сычан ачувлана да:

«Ойле олса, гебер де къал, мен кетем», — деп чыкъып кете. Сёз динълемеген аскъыджы къокъла чамургъа богъула.

АЛТЫН БАШЧЕН ХЫЯР БАШ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир акъайнынъ бир къарысы бар экен. Оларнынъ бир де къызчыкълары бар экен. Бу къыз-

чыкъ ай десенъ, айдан, кунъ десенъ, куньден дюльбер экен. Къызчыкъ баягъы бир яшына келе. Мал дегенде, оларнынъ ялынъыз бир бузавчыкълары ола. Бир кунъ къызчыкънынъ анасы хасталана ве оледжекте акъайына васиет эте:

«Эгер мен ольсем, къызчыгъымны хорлама, бузавчыгъымны онъа берирсинъ», — дей.

Кунылерден бир кунъ къызчыкънынъ анасы оле. Бабасы къарысынынъ дегенини япа. Бузавчыкъны къызгъа бере. Лякин къызчыкъ анадан оксюз къалгъанына окюнип эр кунъ агълай. Бу вакъыт бабасы озъ-озюне:

«Бу къыз анасыны сагъынадыр, эвленсем, насыл олур экен», — дей. Эвлене. Бир къызы олгъан ярамаз бир къарыны ала. О озъ къызыны севе, сая, кийиндире. Огей къызыны исе, эр кунъ котеклей. Къызчыкъны чокъ хорлай. Бу къызчыкъкъа эр вакъыт бузав бакътыра, юнъ ишлете. Озюнинъ къызына исе ич бир тюрлю иш яптырмай. Къызчыкъ бойле эки йыл чекише. Бутюн койнинъ халкъы бу къызчыкъны аджый. Къызчыкънынъ бабасы бу ишни коре, амма не айтаджагъыны бильмей. Апайы оны да къоркъуза...

Бир кунъ саба эрте турып, бу къызчыкъ кене къолуна урчыгъыны алып, бузавчыкъны бакъмагъа кете. Кете-кете бир озеннинъ янына барып, бузавчыкъны отлата. Бузавчыкъ отлай. Къызчыкъ озъ анасыны тюшюнде коре ве агълай-агълай юкълап къала.

Бу арада бузавчыкъ озеннинъ о якъына чыкъа. Къызчыкъ атылып тура, озенден атлайджакъ ола, амма атлап оламай. Урчыгъы сувгъа тюшип кете. Не япаджагъыны бильмей. Огей анасындан къоркъып даа пек агълап башлай.

Бу озеннинъ янында да бир къартанайчыкъ яшай экен. О къартанайчыкъ къызчыкынынъ агълагъаныны эшите. Догъру къызчыкъкъа келе ве ондан:

«Не ичюн агълайсынъ, къызчыгъым, сени ким урды?» — деп сорай. Къызчыкъ козьлерининъ яшыны сюртип:

«Неге агъламайым, мен эр кунъ бузав бакъам, сонъ урчыкънен юнъ ишлейим, шимди бузавчыгъым озеннинъ о якъына кечти, барып къайтарайым дедим, урчыгъым сув ичине тюшти де кетти, шимди эвге барсам, огей анам, ким биле, не къадар котеклер. Иште, онынъ ичюн агълайым», — деди.

Къартанайчыкъ оны аджый:

«Сен онынъ ичюн агълама, къызчыгъым, мен сени бахтлы этерим», — дей. Кене де сѣзюни девам этип:

«Сен, къызым, отур да, меним башымны бакъ. Мен юкълайым, меним башымдан акъ сув, ешилъ сув кетер, бу вакъыт мени уятма. Сары сув кеткенде, мени уятырсынъ», — дей.

Къыз:

«Яхшы, къартанай, ятынъыз. Мен сизни сары сув кеткенде, уятырым», — дей.

Къартанай онынъ тизине ята. Къартанайнынъ башындан акъ, ешилъ сув кете, кызычыкъ уятмай. Сары сув кететкянда, уята. Къартанай бу сары сувнен кызычыкынынъ башыны джува.

«Сакъын, кызым, башынъны чезме, кяйда джувдылар деп сорасалар да, айтма», — деп тенбилей.

Кызычыкъ эвлерине къоркъа-къоркъа кяйта. Анасы кызынынъ къолунда урчыгъы олмагъаныны корьгинен, сорап биле отурмай. Оны котеклемеге башлай.

Бир гедже эписи юкълай экенлер. Сабагъа якъын огей апа юкъудан уяна. Уяна, амма, бакъса не корьсин, къаранлыкъ эвнинъ ичи неде-ндир ярыкълана. Атылыш тура да огей кызынынъ башына бакъа. Бакъса не бакъсын, кызынынъ башы алтындан.

«Тез айт, кяйдан алдынъ, сенинъ башынъны бойле ким япты?» — деп, оны котеклемеге башлай. Огей анасы бу кызычыкыны о къадар котеклей ки, кызычыкъ къартанайгъа берген сёзюни унутып:

«Мен озен артында бузавчыгъымызны бакъа эдим. Бузавчыгъымыз озеннинъ о бир ягына кечти, мен де оны кяйтарайым дегенде, урчыгъым сувгъа тюшти. Сонъ сизден къоркъып, агълап отура эдим, бир даа бир къартанайчыкъ кельди де: «Не агълайсынъ, кызым?» — деп сорады. Мен исе урчыгъымны

сувгъа тюшкенини ве сизден кьоркъып агълагъанымны айттым. О мени аджыды, сонъ меним башымны сары бир сувнен джувды ве явлукънен багълады да: «Сакъын башынъны чезме», — деди. Лякин башым чезильген, иште оны сиз корьдинъиз», — дей.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана сабаны дёрт козьнен беклей. Саба ачыла. О озь кызыны бузав бакъмагъа джибере. Кьолуна да бир урчыкъ ве юнь бере. «Сен де урчыгъынъны сувгъа тюшюр де, агълап отур. Къартанай кельсе, алтын башынъ айткъаны киби айтарсынъ», — дей кызына.

Кыыз кете. О да озен янына бара. Урчыгъыны энкъастан сувгъа тюшюрип, агълап башлай.

Къартанай кыызгъа келип:

«Не агълайсынъ, кызым?» — дей.

Кыыз:

«Не агъламайым, урчыгъым сувгъа тюшти. Огей анямдан кьоркъам. Шимди эвге барсам мени, ким биле, насыл котеклер», — дей.

Къартанай бу кызыны таный ве меселени анълай.

Кыызгъа:

«Кызым, отур да меним башымны бакъ. Башымдан акъ сув, сары сув кельгенде мени уятма, ешилъ сув кельгенде уатырсынъ», — дей.

Кыыз къартанайнынъ башыны бакъа. Акъ сув кете, сары сув кете, уятмай. Ешилъ сув кеткенде уята. Къартанай онынъ башыны

ешилъ сувнен джува да, явлукънен байлай ве: «Буны сакъын чезме», — дей. Къыз къувана-къувана анасына келе. Бир къач афталар кече.

Анасы:

«Къызымнынъ башыны чезип бакъайым, алтынлангъан экенми?» — деп къызынынъ башыны чезе. Бир даа бакъса, не корьсин, къызынынъ башында хыярлар осип башлай. Къызынынъ башында оськен хыярларны анасы джукъа. Лякин хыярлар баргъан сайын даа зияде оселер. Иште, бунынъ ичюн шу къызынынъ адыны да хыяр баш деп къоялар. Бир кимсе о къызгъа къулакъ асмай. Алтын баш исе даа дюльбер ола.

Бир кунъ бу хыяр башнынъ анасы тойгъа кеткенде, озюнинъ хыяр баш къызыны да алып кете. Алтын башны алып кетмей. «Мен де кегем», — дегени ичюн, оны яхшы котеклей ве эвге къапап ташлай. Алтын баш эв ичинде агълай-агълай отургъанда, кене де шу къартанайчыкъ келе. Ондан:

«Не ичюн агълайсынъ, къызчыгъым, сени кене де ынджыттылармы?» — деп сорай.

Къызчыкъ:

«Огей анам бузавчыгъымны сойды ве мени де пек яман этип урды. Онынъ ичюн агълайым. О озюнинъ хыяр баш къызыны тойгъа алып кетти. Мени алып кетмеди», — дей.

Къартанай:

«Сен къызым, бузавчыгъыннынъ кемикле-

рини манъа кетир, биз оны мына бу чукъур ичине комейик», — дей.

Къызчыкъ бузавчыгъынынъ кемиклерини кетире, оларны комелер, бираз вакъыт кечкен сонъ къартанай кемиклерни комген чукъурнынъ устюне бир тепме ура, о ерден бир арап атылып чыкъа.

Къартанай арапкъа:

«Яхшы къыз урбасы ве эки атлы бир файтон кетир», — дей.

Арап шу ерден гъайып ола, тез бир вакъыт ичерсинде къартанайнынъ истеклерини ерине кетире. Алтын баш кийине, файтонгъа минип тойгъа кетелер. Олар ёлда хыяр башларнынъ огюз арабасынен кеткенлерини расткетирип, оларнынъ янындан отип кетелер. Хыяр башларнынъ огюз арабасы исе джыйкъылдай-джыйкъылдай артта къала.

ОДУНДЖЫ ТИЛЬКИ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен. Койден узакъ сыкъ дагъларда айшеджи бир тильки яшай экен. Бу тильки даима къуш эти ашап кечине экен. Ондан джапы янгъан къушлар юваларыны энъ юксек тереклернинъ тёпелерине орип, анда къозлай ве бала чыкъара экенлер. Бундан сонъ тилькининъ къысмети кесильген. О чокъ вакъыт яры токъ, яры ач джуре экен.

Бир кунъ тав ичинде ач къарышгъа доланып джурьген вакъытта бу тильки бир юксек терек тёпесинде къуш чивильдиси эшите. Башыны котерип тёпеге бакъа. Бакъса не корьсин, анда бир ана къуш ве бир чокъ да къуш балаларыны корип бир айнеджилик тюшонмеге башлай. Акъылындан мен одунджы олайым да, бу къушкъа бир айнеджилик этейим, деп дагъ ичине синъип кете. Арасы чокъ кечмеден къайдандыр бир балта тапып къайтып келе де къушкъа:

«Эй, къуш достум, манъа сенинъ юванъны бозмакъ сырасы тюшти. Мен падишанынъ дагъджысым, онынъ эмиринен дагъда низамнен одун кесем. Невбет энди сенинъ юванъ олгъан терекке кельди», — дей.

Ана къуш къоркъуп:

«Джаным тильки, ялварам санъа, бу терекни кесмей тур, меним балаларым даа учаджакъ чагъына кельмедилер. Сен терекни кессенъ, он эки баламнынъ он экиси да ерге тюшип куль парча оладжакъ. Сабийлерим ботен ерде оледжеклер. Сен падишагъа оны анылатсанъ, о меним дегениме разы олур эди.

Мен беллесем падишанынъ да балалары бардыр. Баласы олгъанлар къуш ювасы бозмакъ истемезлер», — дей.

Айнеджи тильки:

«О, бельки, сенинъ риджанъны къабул этер эди, амма мен догърудан-догъру падишанынъ озюне дегиль де, онынъ везирлеринден бирине

багълым. Бу везирде бала-чагъа ёкътыр. О пек ачувлы адамдыр. Бир шейни эмир эттими, мытлакъкъа япмакъ керек. Япмасанъ, джезасыны чекерсинъ. Мен кене сенинъ адынъдан онъа бир риджа этип бакъайым. Ихтимал, дерья январ, дей тургъанлар, ким бильсин, бельки де, разы олур», — деп чыкъып кете.

Экинджи куню айнеджи тильки кене омузына балтасыны урып келе. О ана къушкъа:

«Сенинъ риджанъны везир эфендиге айттым, башта пек зияде ачувланды. Мен онъа бу он эки балалы бир къушнынъ риджасыдыр дегенден сонъ, о манъа:

«Манъа эким къуш эти ашамакъ керек олгъаныны айтты. Бар сен о къушкъа айт, манъа бир баласыны бермеге разы олса, о терекни кесмей турарсынъ деп джиберди», — дей.

Ана къуш бираз тюшюнген сонъ, он эки баланынъ он экисинден де къуртулгъанджек, зайыфларындан бирини берип къуртулайым деп, бир зайыф баласыны тилькиге быракъа. Ач тильки къуш баласыны къапкъач этип ала да, башкъа бир тарафкъа кетип ашай.

Бир къач куньлер кечкен сонъ, тильки кене де терекнинъ тюбюне келип ана къушкъа:

«Сенинъ баланънынъ эти везир эфендиге етишмеди, бир баланъы даа берсенъ везир эфенди сен яшагъан терекни кесмей тураджагъымны айтты. Эгер бермесенъ, шимди терекни кесмеге башлайджагъым», — дей.

Ана кѡуш кѡркѡусындан кене де зайыфча балалардан бирисини бермеге меджбур ола. Шай этип айнеджи тильки кѡушнынъ он дане баласыны ашай.

Куньлерден бир кунъ ана кѡуш кѡушлар арасында меселени анълата. Мусафирликке онъа кѡушларнынъ энъ акъыллысы келе. О кѡуш кѡонакъбай кѡуштан кѡач дане баласы олгъаныны сорай. Кѡонакъбай кѡуш да, одунджы тилькининъ озъ башына мусаллат олгъаныны ве он эки баласындан он данесини ашагъаныны ве энди невбет кѡалгъан эки баласына кельгенини айта.

Мусафир кѡуш кѡонакъбай кѡушкъа:

«Алла-алла, кѡонакъбай, озюнъ де акъылдан тонъкъа экепсинъ, шунъа бир чаре тюшюнип тапамагъансынъ. Шу айнеджи тилькиге балаларынъны ашатып битиреятасынъ. Бойле этсенъ кѡалгъан эки балагъны ашагъан сонъ озюнъни де сагъ кѡалдырмаз», — дей.

Ана кѡуш козь яшларыны тѡкип:

«Я не япайым?» — деп сорай.

Мусафир кѡуш:

«Эгер о бир даа келип де балаларынъдан бирисини даа бермесенъ везирнинъ эмиринен терекни кеседжегим десе, бир ярым сааттен кельсенъ беририм, шимди олар юкълайлар, де. О кеткен сонъ озюнъ ерге тюш де, чалкъа тюшип ольген киби ят. О сени корип севинир ве кѡысметим арткъан экен деп, ашайджакъ олур.

Сен шу вакъыт онынъ козьлерини чокъучлап чыкъар», — дей.

Мусафир къуш сагълыкълашып къайтып кете. Чокъ кечмей, тильки кене келип къушкъа:

«Везир эфенди бир баланъны даа бермесенъ, терекни кесмемши эмир этти», — дей.

Ана къуш да мусафир къушнынъ огреткени киби:

«Шимди балаларым юкълайлар. Ярым сааттен кельсенъ, беририм», — дей.

Айпеджи тильки бунъа инашып кете. Бу вакъыт ана къуш ерге тюше де, къанатларыны кере, чёкючини ача берип, ольген киби чалкъа тюшип ята. Тильки ярым сааттен келип къушны коре. Олю беллей ве онъа янашып сабырнен ашайджакъ ола. Бу вакъыт ана къуш бирден сычрап онынъ эки козюни де чокъуп чыкъара.

БАЛА ЙЫРЛАРЫ

* * *

Ай-я, ай-я, ай, балам,
Осип бую, сен балам.
Меним кызым оседжек
Гульбагъчада гезеджек.

Ай-я, ай-я, ай болсун,
Айлангъысыз бай олсун.
Осип, буюп ол мырза,
Ятта, юкъла сен, Риза.

Ай ярыкъта таякътыр,
айнени,
Къаранлыкъта чыракътыр,
айнени.
Баланъ олса бир бахыттыр,
айнени,
Къаранлыкъта чыракътыр,
айнени.
Багъчагъа къурдым салынджакъ,
айнени,
Кельген кечкен саллайджакъ,
айнени.
Элине бердим оюнджакъ,
айнени,
Беним огълум ойнайджакъ,
айнени.
Ойнайджакъ та, юкълайджакъ,
айнени.

*(96 яшында Фатиме къартийден
язылып алынды,
Борю кою, Куйбышев районы).*

Ай-я десем, ярашыр,
айнени,
Гульбагъчаны долашыр,
айнени.
Огълунъ олса бир бахыттыр,
айнени,
Къартайгъанда таякътыр,
айнени.

МЕНИМ УЛУМ БАТЫР

Меним улум батыр,
Чавуш келиятыр,
Алты кѳоян, беш тавке
Алып келиятыр.

Меним балам озектен,
Къуванаман юректен.
Юкъла, балам, юкъла,
Арув тышмен юкъла.

ШИМДИ АНЕНЪ КЕЛЕДЖЕК

Шимди аненъ келеджек, айнени,
Бешигинъе къояджакъ, айнени.

Юкъла, балачыгъым, юкъла, айнени,
Юм козьлеринъ, гульчигим, айнени.

АЙЯ ДЕСЕМ ЯРАШЫР

Айя десем ярашыр, айнени,
Гуль багъчалар долашыр, айнени.

Гуль багъчанынъ ичинде, айнени,
Алтын бешик ярашыр, айнени.
Къазан къайнар, къашыкъ ёкъ, айнени.
Бала агълар, бешик ёкъ, айнени.
Кельген кеткен саллайджакъ,
айнени,

Ай-я десем ярашыр,
айнени.

Ай-я, ай-я, ай-ясы,
айнени,
Не заман тиер файдасы,
айнени.

Яз тиймесе, къыш тиер

Ашыкъмасын анасы,
айнени.

Ай-я, балам, юкъласың,
айнени,
Къырмызы гуллер къокъласың,
айнени.

Осюп, буюп юрген сонъ,
айнени,
Эр кес онъа сукълансын,
айнени.

Меним, балам, юкъласың
ай-я, ай-я, айнени.

*(Сеитджелилова Сакибеден язылып алынды,
Балыкълава районы, Скеле кою).*

Багъчада кѣурдым салынджакъ, айнени,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айнени.
Элине бердим оюнджакъ, айнени,
Юкъламаз бу балачыкъ, айнени.

Айя, айя, айя, ай...
Юкъла, балам, сен.

Огълунъ олса, бир бахттыр, айнени,
Къартайгъанда таякътыр, айнени,
Пенджерере къапакътыр, айнени,
Къаранлыкъта чыракътыр, айнени.

Айя, айя, айя, ай...
Юкъла, балам, сен.

БААРЬ

Кунеш чыкып, япракълар ешергейди, яр,
Чивильдешип кѳушчыкълар шеньленгейди,
яр,
Шень шавлелер чевреге сачылгъайды, яр,
Еллер эсип, чечеклер ачылгъайды, яр.
Багъчаларда кѳушчыкълар
кѳуваншсынлар, яр
Озенчиклер шырылдап акъышсынлар, яр¹.

Папийим кетер энъиштен
Къанатлары кумюштен
Ах, вах папийим, безъ башлы
папийим.

¹ «Ленин байрагы, № 127, 21 октябрь 1972 с.

ТАВШАНЧЫКЪ

Бутюн гедже ягъды къарлар
Агъарды дагъ, байырлар,
Чёльде тавшан сычрар, ойнар,
Къар устюнде из ташлар.

Айдынъ, баллар, биз де чёльге,
Болюнейик экиге,
Тавшан киби сычрашайыкъ,
Къардан топлар ойнайыкъ.

МУНДЕРИДЖЕ

Кърымтатар бала фольклоры

Бешик йырлары.....	12
Бала йырлары.....	13
Бала оюн фольклоры.....	18
Тезайтувлар.....	26
Бала масаллары.....	31
Тапмаджалар.....	37

Бала фольклорындан нумонелер

Сайылар.....	47
Ине.....	48
Тырымтай.....	48
Мамай берсе.....	49
Он алтыдыр.....	49
Бала шиирлери.....	55
Эриштирювлер.....	60
Тезайтувлар.....	61
Тапмаджалар.....	70

Масаллар

Тилькипинъ сыйы.....	73
Турна Бабай.....	78
Бульбуль.....	84
Аскъыджы къокъла.....	86

Алтын башнен хыяр баш.....	91
Одунджы тильки.....	97

Бала йырлары

Меним улум батыр.....	104
Шимди анень келеджек.....	104
Айя десем ярашыр.....	104
Баарь.....	108
Тавшанчыкъ.....	109